

et witgepleisterde mysterie van Amerongen

DE MUURSCHILDINGEN VAN DE ANDRIESKERK HERONTDEKT

Bachelor eindwerkstuk van
Willemijn van Hees (4082168)

Universiteit Utrecht

*Het witgepleisterde mysterie
van Amerongen*

De muurschilderingen in de Andrieskerk herontdekt

Willemijn van Hees

INHOUDSOPGAVE

Inhoudsopgave	4
Inleiding	6
1. <i>De kerk van Het Heylig Cruys en Sint Andreas</i>	10
2. <i>De iconografie, historische context en functie</i>	18
3. <i>De Datering</i>	30
Conclusie	36
Bijlage 1 - <i>De Andrieskerk</i>	40
Bijlage 2A - <i>Muurschildering I - Christoffel</i>	44
Bijlage 2C - <i>Muurschildering II - Cunera</i>	54
Bijlage 2C - <i>Muurschildering III - Erasmus</i>	62
Bijlage 2D - <i>Schildering IV – Boom van Jesse</i>	70
Verantwoording	78

INLEIDING

Onbekende schatten in de schaduwen van de noordoostelijke hoek

Niet één keer, maar twee keer werden de muurschilderingen in de Andrieskerk te Amerongen witgepleisterd. Tot tweemaal toe hief een werkman zijn hand om de bijzondere, religieuze voorstellingen aan het oog te onttrekken door een witte kalklaag. Het is haast niet voor te stellen hoe men in 1856 de net ontdekte muurschilderingen weer bedekte met een nieuwe laag. De witkalk werd pas verwijderd in 1990-1992 tijdens de grote restauratie van de kerk. De nieuwe interesse voor middeleeuwse kunst in de twintigste eeuw heeft deze muurschilderingen doen herleven. Desondanks zijn er 24 stille jaren voorbijgegaan voor de muurschilderingen in de Andrieskerk. Ze genoten geen media-aandacht en de wetenschap heeft hen maar nauwelijks bestudeerd en opgenomen in wetenschappelijke literatuur. Noch een toelichtend bordje noch een informatiekrantje presenteert de muurschilderingen aan het grote publiek.¹ Ze verdwijnen in de schaduwen van de noordoostelijke hoek van de Andrieskerk.

Ontdekking, herontdekking en hertelling

De muurschilderingen zijn maar een klein aantal keren te zien in de wetenschappelijke en populaire literatuur. De allereerste bron over deze muurschilderingen is van hoogleraar theologie en kunsthistoricus Nicolaas Christiaan Kist (1793-1859). In het eerste deel van zijn boek *Kerkhistorisch Archief* (1857) neemt hij een beschrijving op van de ontdekking en de verdwijning van de muurschilderingen in 1856.² Deze beschrijving spoorde in juni 1990 een onderzoeksteam aan om op

¹ Alleen tijdens de jaarlijkse Open Monumentendag Amerongen worden de muurschilderingen gepresenteerd aan de hand van een eigenhandig geprint bundeltje papieren dat in de kerk ligt, namelijk: Anoniem, *Muurschilderingen (fresco's)*, z.pl. z.j., ongepagineerd.

² N.C. Kist, 'Muurschilderingen in de kerk van Amerongen', in: N.C. Kist en W. Moll (red.), *Kerkhistorisch Archief*, Amsterdam 1857, eerste deel, pp. 500-502.

zoek te gaan. Onder hen was Bert Jonker die later deze muurschilderingen restaureerde. Ze vonden vier van de acht muurschilderingen terug die Kist beschreef. In 1992 schreef Jonker hierover een kort, populair artikel in het tijdschrift *Monumenten*.³

Na het artikel van Jonker in 1992 gebeurt er iets vreemds in de literatuur. Jonker stelt zonder enige argumentatie dat de teruggevonden muurschilderingen afbeeldingen zijn van de Boom van Jesse, de marteling van de Erasmus, Christoffel en de wurging van Cunera met Ursula in de linkerhoek (voor een uitgebreide beschrijving en foto's van de

Afbeelding 1. De muurschilderingen in de noordoostelijke hoek, eerste helft vijftiende eeuw, schilderijen op kalk, Amerongen, Andrieskerk

muurschilderingen zie bijlage 2A – 2D).⁴ Deze beweringen worden klakkeloos overgenomen in de daaropvolgende literatuur. Dit is te begrijpen, want het afgebeelde lijkt vanzelfsprekend. Echter, als men de tijd neemt om gedetailleerder naar de schilderijen te kijken, ontdekt men problematische beeldelementen bij de schildering van Cunera. De muurschilderingen zijn nog nooit uitgelegd aan de hand van hagiografie of de historische context. Dit is noodzakelijk om de muurschilderingen wat betreft betekenis, functie en plaats te kunnen begrijpen.

Het is zelfs nog vreemder dat de muurschilderingen lukraak in latere publicaties ineens dateringen krijgen, terwijl dit niet terug te brengen is op een wetenschappelijke argumentatie of bron. Jonker en Kist dateren beide ook niet, dus het is de grote vraag waar kunsthistoricus Catharina L. van Groningen (2000)⁵, historicus Marijke Carasso – Kok (2001)⁶, Amerongse amateurhistoricus Piet Tuik (2004)⁷ en de Andrieskerk⁸ hun dateringen vandaan halen (voor de dateringen zie bijlage 2A - 2D: kader 1). Het is ook nog belangrijk om te vermelden dat alle genoemde literatuur maar enkele zinnen wijdt aan de muurschilderingen. Alle stukken zijn zeer kort en beknopt, en missen enige diepgang of

³ Bert Jonker, 'Muurschilderingen in de Andrieskerk te Amerongen', *Monumenten* 13 (1992) nr. 12, pp. 8-13. Voor het gemak wordt er vanaf nu alleen Jonker benoemd, maar hiermee bedoel ik natuurlijk ook het hele onderzoeksteam dat in 1990-1992 aan de slag is geweest.

⁴ Ik spreek niet van 'heilige' of 'St.' omdat Cunera, Erasmus en Christoffel in 1969 werden afgevoerd van de Rooms-katholieke heiligenkalender vanwege hun twijfelachtige historiciteit. Voor ons zijn ze dus geen heiligen meer, maar voor de middeleeuwer natuurlijk wel. Zie: James Hall, *Hall's iconografisch handboek*, Leiden 2011⁷ (1974), pp. 63 en 100. Fons van Buuren, 'Sint Cunera van Rhenen, een legende', in: Anneke B. Mulder – Bakker en Marijke Carasso-Kok (red.), *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*, Hilversum 1997, p. 113.

⁵ Catharina L. van Groningen, *De Utrechtse heuvelrug. De Stichtse Lustwarande*, Zwolle 2000, pp. 85-86.

⁶ Marijke Carasso – Kok, 'Cunera van Rhenen tussen legende en werkelijkheid', in: B.J.P. van Bavel e.a. (red.), *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 4, Hilversum 2001, p. 40.

⁷ Piet Tuik, *De kerk van Het Heylig Cruys en Sint Andreas*, Amerongen 2004, pp. 25-30.

⁸ Anoniem z.j. (zie noot 1), ongepagineerd.

voorafgaand onderzoek. De muurschilderingen zijn, behalve bij Jonker en Kist, steeds subcategorieën geweest van een groter verhaal over de kerk of een heilige. Dit kan ik niet zwaar aanrekenen, omdat de aangehaalde literatuur een niet-wetenschappelijke grond heeft, maar juist een populaire.

‘Aan de noordoostzijde achter de preekstoel bevinden zich vijftiende-eeuwse fresco’s met afbeeldingen van de heilige Christoffel en het leven van de martelaren Erasmus en Cunera.’⁹ Met deze zin werden de muurschilderingen tijdens de Open Monumentendag Amerongen 2015 gepresenteerd in het themaboekje dat bij alle inwoners van Amerongen op de deurmat viel. Een leuk boekje voor het algemene publiek, maar de prangende vragen omtrent de schilderingen worden weer niet beantwoord.¹⁰ Al met al komt het er op neer dat de wetenschappelijke literatuur over dit onderwerp karig is, en dat het daarmee duidelijk is dat de schilderingen een serieuze studie verdienen. Het is tijd voor meer opheldering en duidelijkheid.

Het onderzoek

In deze bachelor-eindschrift zal ik de muurschilderingen in de Andrieskerk te Amerongen onderzoeken. Zoals het themaboekje van Open Monumentendag Amerongen 2015 laat zien, is er sprake van foutieve beweringen in de literatuur. Alles wat beweerd is over de muurschilderingen staat eigenlijk op losse schroeven. De dateringen en zelfs de iconografie missen argumentatie en uitleg. In dit onderzoek zal ik hiernaar op zoek gaan. De muurschilderingen zullen niet alleen bestudeerd worden aan de hand van de iconografie, maar er zal ook aandacht besteed worden aan de historische context van de Andrieskerk en Amerongen.

De concrete onderzoeksvraag luidt: Wat stellen de vier muurschilderingen in de Andrieskerk te Amerongen voor en hoe kunnen ze uitgelegd en gedateerd worden op basis van iconografie en historische context? Deze onderzoeksvraag wordt beantwoord aan de hand van de volgende deelvragen: Wat is de historie van de Andrieskerk?; Wat is de historische context van de muurschilderingen?; Welke functie hadden de muurschilderingen?; Wat zijn de iconografische thema’s van de muurschilderingen?; Is er sprake van een onderling verband?; Hoe luidt de datering van de muurschilderingen aan de hand van hagiografie, vergelijkingsmateriaal en historische feiten?

⁹ Stichting Open Monumentendag Amerongen (red.), *Meesterlijk Amerongen*, Deventer 2015, p. 13.

¹⁰ In dit boekje staan enkele misinterpretaties. Muurschilderingen worden vaak, ten onrechte, aangezien voor fresco’s. Muurschilderingen kunnen wel fresco’s zijn, maar in Nederland is dat vaak niet het geval. Een *buon fresco* of *affresco* heeft een specifieke schilder- en materiaaltechniek die niet gebruikt wordt bij het gros van de Nederlandse muurschilderingen. Zo wordt een fresco geschilderd aan de hand van een *arriccio*- en natte *intonaco* -laag en *giornata*. De muurschilderingen in de Andrieskerk zijn niet met deze techniek geschilderd en zijn daarom geen fresco’s. Als men per se een schildertechniek wil noemen voor de muurschilderingen in de Andrieskerk, zou ik in dat geval de *a secco* techniek gebruiken. Aan deze schildering op droge pleisterkalk worden minder hoge eisen gesteld dan aan die van de *fresco*-techniek. De verven van een *secco*-schildering hebben een bindmiddel nodig. Zie: Marjan Buyle en Anna Bergmans, *Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen*, Brussel 1994, pp. 4-7. Een andere misvatting is de benaming ‘het leven van’. Dit schept de verwachting dat het om een levenscyclus van de Cunera en Christoffel gaat, terwijl dit niet het geval is. Het zijn twee representaties van te aanbidden heiligen. In de St. Maartenskerk te Zaltbommel is er wel sprake van een zeer unieke levenscyclus van Christoffel.

Er wordt in dit onderzoek niet gesproken over schildertechnieken en –materialen. Jonker heeft in 1990-1992 al materieeltechnisch onderzoek verricht. Aangezien ik op dit gebied niet bekwaam genoeg ben en niet de middelen heb om nog een materieel-technisch onderzoek uit te voeren, ga ik af op Jonker's bevindingen. Het technische aspect is ook niet specifiek van belang voor het achterhalen van de functie van de muurschilderingen. Daarentegen is het wel van belang voor het dateren. In dit onderzoek zal er echter alleen gedateerd worden aan de hand van hagiografie, vergelijkingsmateriaal en historische feiten.

Wellicht is de Andrieskerk rijker dan in eerste instantie gedacht wordt. Als de muurschilderingen in de Andrieskerk inderdaad een Cunera met Ursula en Erasmus voorstellen, dan zijn ze, zoals uit dit onderzoek zal blijken, zeer uniek in Nederland. Zal het mysterie van Amerongen ontrafeld worden?

Hoofdstuk 1

DE KERK VAN HET HEYLIG CRUYS EN SINT ANDREAS

De muurschildering bestudeerd vanuit de geschiedenis van de kerk

Het meest typische kenmerk van een muurschildering is dat het een geïntegreerd deel uitmaakt van de architectuur. Muurschilderingen fungeren niet als zelfstandige kunstwerken. Ze maken altijd deel uit van een groter geheel. Om de muurschilderingen van deze casus te begrijpen is het noodzakelijk om kort de geschiedenis van het gebouw waarin ze zich bevinden te bespreken: de Andrieskerk (zie ook bijlage 1).

De allereerste kerk van Amerongen – St.-Pieter

De huidige Andrieskerk dankt zijn bestaan aan ontwikkelingen en gebeurtenissen van andere kerken in Amerongen. De eerste Amerongse kerk was de St.-Pieter. De stichters van deze kerk zijn moeilijk te achterhalen. Piet Tuik stelt dat het mogelijk is dat aartsbisschop Heribert van Keulen (ca. 97-1021) óf de Benedictijner abdij van Deutz óf de bisschop van Utrecht de kerk heeft gesticht rond 1000-1100.¹¹ Dat zij worden benoemd tot eventuele stichter heeft een logische verklaring. De kerk van Utrecht, de abdij van Deutz bij Keulen en de abdij van Fulda hadden namelijk de Amerongse kerkelijke goederen in handen in die tijd.¹² Een tekst uit het einde van de 12^e eeuw, opgenomen in het *Liber camere* van het domkapittel, deelt mee dat een achttal ‘*curtes et ville et villici eorum*’, waaronder die van Amerongen, om de beurt voor de proviandering van de kanunniken in Utrecht zorgden.¹³ Daaruit valt

¹¹ Tuik 2004 (zie noot 7), pp. 7-8.

¹² Tuik 2004 (zie noot 7), p. 6.

¹³ Deze tekst is in zijn geheel gepubliceerd: S. Muller Fz., *Rechtsbronnen van den Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1903, (Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, 2e reeks, 5), p. 31.

bestaan.

De kerk werd in 1616 afgebroken. De ligging van de St.-Pieter is niet helemaal duidelijk. De

Afbeelding 2. *Hypothetische plattegrond van de St.-Andrieskirk in de 13^e eeuw.*

af te leiden dat Amerongen, samen met Doorn en Cothen, de belangrijkste domeinen van de Dom waren.¹⁴ Het Utrechtse bisdom viel onder het aartsbisdom van Keulen.¹⁵ De relatie tussen Keulen, Utrecht en Amerongen bleef eeuwenlang

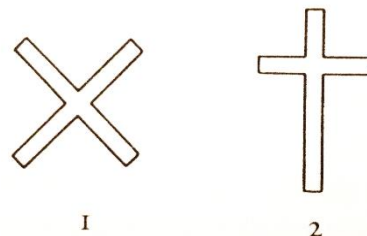
resten van de oude kerk zijn ergens te vinden in de omgeving van Kromme Hoek,

Drostestraat en Gasthuisstraat, minder dan 100 meter van de huidige Andrieskirk vandaan (afb. 4).¹⁶

De tweede kerk van Amerongen - Het Heylig Cruys en Sint Andreas

In de dertiende eeuw begon de bouw van de tweede kerk in Amerongen: de kerk van het Heylig Cruys en Sint-Andreas, die vandaag de dag kortweg ‘Andrieskirk’ genoemd wordt.¹⁷ Van deze dertiende-eeuwse kerk is heden ten dage nog weinig over. De huidige Andrieskirk is door de eeuwen heen ontstaan aan de hand van verbouwingen en reparaties. De kerk ligt centraal in het oude dorp, namelijk ‘aen den hof’.¹⁸ De Andrieskirk was waarschijnlijk van hetzelfde bouwtype als die van Zeist, Doorn en Leersum. Dit waren kerken met een eenbeukig schip en met een klein absis (afb. 2).¹⁹

St.-Andreas, apostel van Jezus, martelaar, de broer van St.-Petrus, zoon van Jona, zou aan het zogeheten Andreaskruis (afb. 3) gestorven zijn.²⁰ Echter, het Andreaskruis is niet het kruis

Afbeelding 3. 1. Andreaskruis. 2. Latijnskruis waarop Jezus werd gekruisigd.

¹⁴ C. Dekker, *Het kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*, Zutphen 1983, (Stichtse historische reeks 9), p. 39.

¹⁵ René de Kam e.a., *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad*, Utrecht 2014, p. 18. In dit onderzoek wordt er niet verder ingegaan op de relatie tussen Keulen en Utrecht. Er bestaat een theorie dat muurschilderingen stilistisch een Duitse invloed hebben ondergaan, maar deze theorie is nog niet voldoende uitgewerkt om te gebruiken. Buyle en Bergmans 1994 (zie noot 10) benoemen deze theorie, maar gaan er niet verder op in. Dit is jammer, want zoals later ook zal blijken is de Duitse invloed voor de muurschildering III – Erasmus zeker van belang.

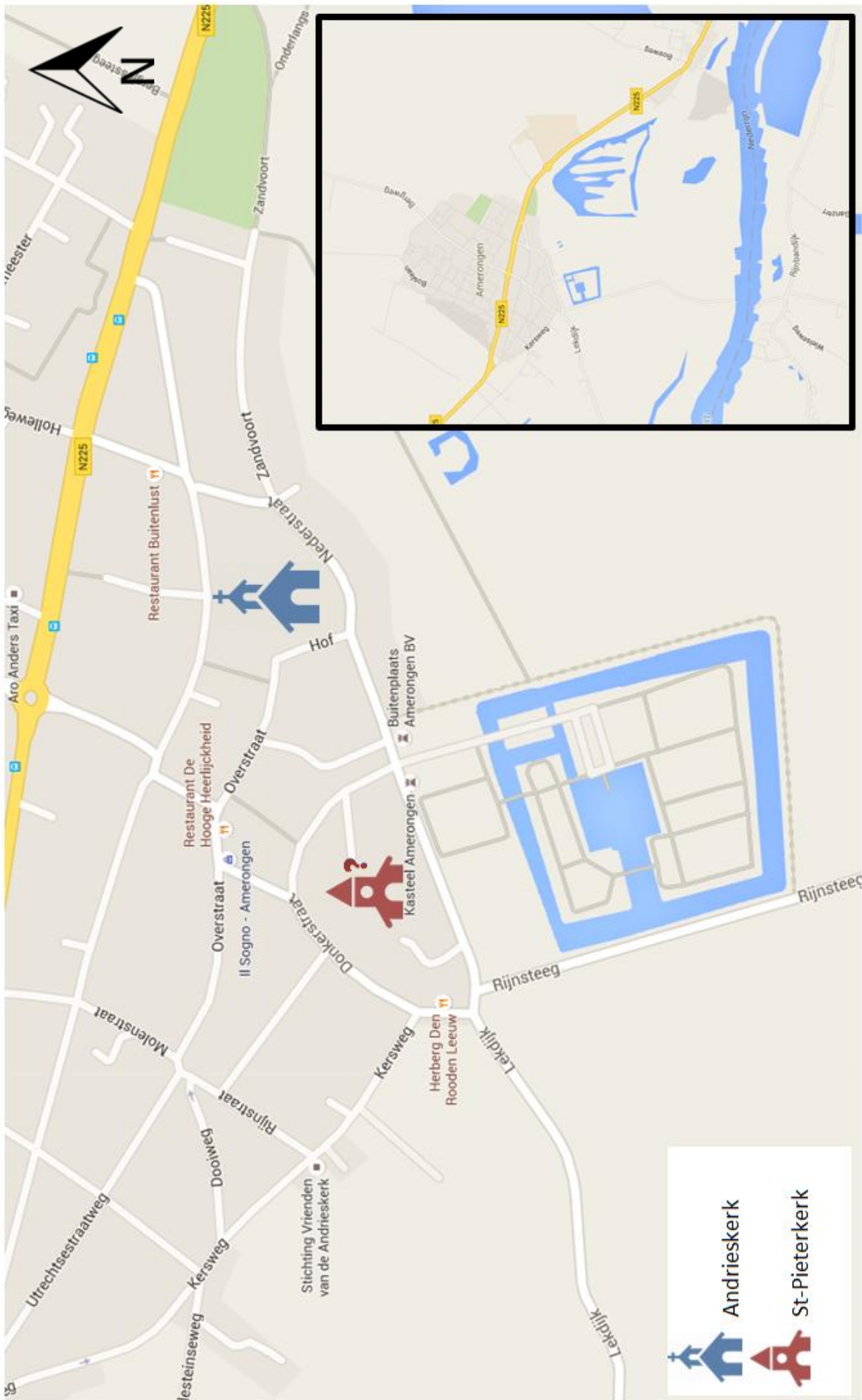
¹⁶ Tuik 2004 (zie noot 7), p. 11.

¹⁷ Tuik 2004 (zie noot 7), p. 15.

¹⁸ L.P. van Putten stelt dat de naam ‘aen den hof’ een aanwijzing is dat ‘het Hof’ de oude brink van het dorp is geweest en de naam een verwijzing is naar het vronnhof van de domproost Utrecht. Het zou een hele centrale, drukke plek geweest zijn. Bovendien was de kerktoren vanaf die plek goed zichtbaar vanaf de rivier. L.P. van Putten, *Amerongen, een ‘aenzienlijck vleck’*, Utrecht 2013, p. 23.

¹⁹ Tuik 2004 (zie noot 7), pp. 15-16. Tijdens de restauratie van 1990-1992 werd onder het transept van de huidige Andrieskirk, op de scheiding van het schip en het koor, op ca. 40 centimeter diepte, het restant van een muur uit römertufsteen gevonden. Deze stamde uit de dertiende eeuw en had deel uitgemaakt van een enkele meters diepe absis.

²⁰ Louis Réau, *Iconographie de l’art chrétien*, Parijs 1959, deel 1, pp. 76-80.

Afbeelding 4. Plattegrond van Amerongen met de locatie van de Andrieskerk en de gespeculeerde locatie van de St-Pieterskerk.

waar de kerk aan gewijd is. Dat is namelijk het Heilige Kruis.²¹ In de huidige Andrieskerk is geen Andreaskruissymboliek te vinden, maar ook geen Heilig Kruis-symboliek. Het Heilige Kruis, ook wel het Ware Kruis genoemd, is symbool voor Christus' opoffering en de vergeving van zonden.²² Het Heilige Kruis werd volgens de legende door Helena (ca. 225 – ca. 330), de moeder van Constantijn, gevonden in het Heilige Land op de berg Golgota.²³ Het had de kracht, meende men, om dode mensen tot leven te wekken. In het verlengde van die gedachte, werd het ook vaak in verband gebracht met de kruistochten naar Jeruzalem voor zielenheil en eeuwig leven.²⁴

Helaas weten we niet waarom en hoe de naamgeving van de kerk tot stand gekomen is. Piet Tuik stelt dat de kerk twee namen kreeg, omdat de adel wellicht de voorkeur had voor een verwijzing naar de kruistochten en de geestelijkheid liever aanhaakte bij de Bijbelse familie van St.-Petrus.²⁵ Dit is echter eerder een suggestie dan een verklaring, omdat Tuik het niet met andere voorbeelden of argumenten onderbouwt.

St.-Andreas en St.-Petrus waren vissers uit Galilea en werden als eerste geroepen door Jezus om 'vissers van de mensen' te worden (Joh. 1: 40 - 41). Door hun beroep werden St.-Andreas en St.-Petrus gezien als beschermheilige van de vissers en vishandelaren.²⁶ Amerongen was nauw verbonden met de rivier. Bij de Kromme Hoek ter hoogte van het huidige restaurant Den Rooden leeuw kwam het water al aan de dorpsrand (afb. 3).²⁷ Tegenwoordig is de rivier veel verder teruggedrongen. Helaas is er zeer weinig bekend over de economie van middeleeuws Amerongen. Aan de hand van geologisch onderzoek is er gespeculeerd dat Amerongen rond de twaalfde eeuw van bosland naar weideland ging door massale boskappingen.²⁸ Hoe de verkoop van het hout en het houden van schapenkuddes ging, is niet duidelijk. Het is wel bewezen dat Amerongen functioneerde als een archaïsche nederzetting door onder andere de eerdergenoemde bron (zie noot 13). Echter, of het zwaartepunt bij de vishandel lag, en de Ameronger zich daarom aangesproken voelde tot 'waterheiligen', is niet bekend. Dit is wel aannemelijk als men in ogenschouw neemt dat alle teruggevonden muurschilderingen, behalve de Boom van Jesse, een heilige afbeelden die iets te maken heeft met water (zie H2).

Verwoest, verbrand, gerestaureerd

Branden en plunderingen gevolgd door reparaties, restauraties en verbouwingen hebben de huidige Andrieskerk gevormd. Tijdens de Gelderse aanvallen in 1427 is de kerk met de kleine apsis (afb. 2)

²¹ Er staat: 'In parochiali exlesia S. Crusis ac beati Andree apostoli'. HUA Dom, nr. 2464-65. Dit zijn rekeningen van aartsdiaken van de periode 1538-1539.

²² Hall 2011 (zie noot 4), p. 369.

²³ Zie voor de hele legende: Jacobus de Voragine, *The golden legend: readings on the Saints* (vertaald door William Granger Ryan), Princeton 1993, pp. 227-284.

²⁴ Tuik 2004 (zie noot 7), p. 15.

²⁵ Tuik 2004 (zie noot 7), p. 15.

²⁶ Réau 1959 (zie noot 20), p. 76.

²⁷ Putten 2013 (zie noot 18), p. 43.

²⁸ Putten 2013 (zie noot 18), p. 43.

door brand verwoest.²⁹ Van deze verwoeste kerk zijn nu nog restanten te vinden in de noordoostelijke hoek van het schip van de huidige Andrieskerk (afb. 34, 35 en 36). Volgens bouwkundigen is deze muur van römische tufsteen³⁰ in de dertiende eeuw geplaatst. Het tufsteen is al ouder, want het is reeds elders gebruikt materiaal uit de twaalfde eeuw (afb. 5).³¹ Het is frappant dat precies deze muur de drager is van de muurschilderingen I – III. Muurschildering I – Christoffel bevindt zich in de linker beuk, op de oostelijke muur, links van het koor. Onder deze muurschildering is muurschildering II – Cunera te vinden, en linksonder, op de noordelijke muur, bevindt zich muurschildering III – Erasmus. Een gedeelte van muurschildering III loopt door op de oostelijke muur, omdat het door de hoek geschilderd is. Volgens Tuik is het mogelijk dat dit stuk tufsteen deel heeft uitgemaakt van een sacristie en van de vroegere Catharinakapel van familie van Zuylen van Natewisch (deze kapel wordt nog nader besproken). Als dit het geval zou zijn, zou deze tufstenen muur de tussenmuur geweest zijn van de uitgebouwde kapel en de sacristie. Volgens Tuik zijn de muurschilderingen daarom onderdeel geweest van een sacristie en hebben ze daarmee gecorrespondeerd.³² Dit acht ik onwaarschijnlijk. Tuik heeft geen bewijzen. Als deze sacristie geheel omsloten zou zijn, dan waren de muurschilderingen niet publiekelijk toegankelijk en zichtbaar. Voor de betekenis en functie van de Christoffelmuurschildering is dit problematisch. Bovendien zijn de iconografische thema's van de muurschilderingen niet gerelateerd aan de sacristie (zie H2).

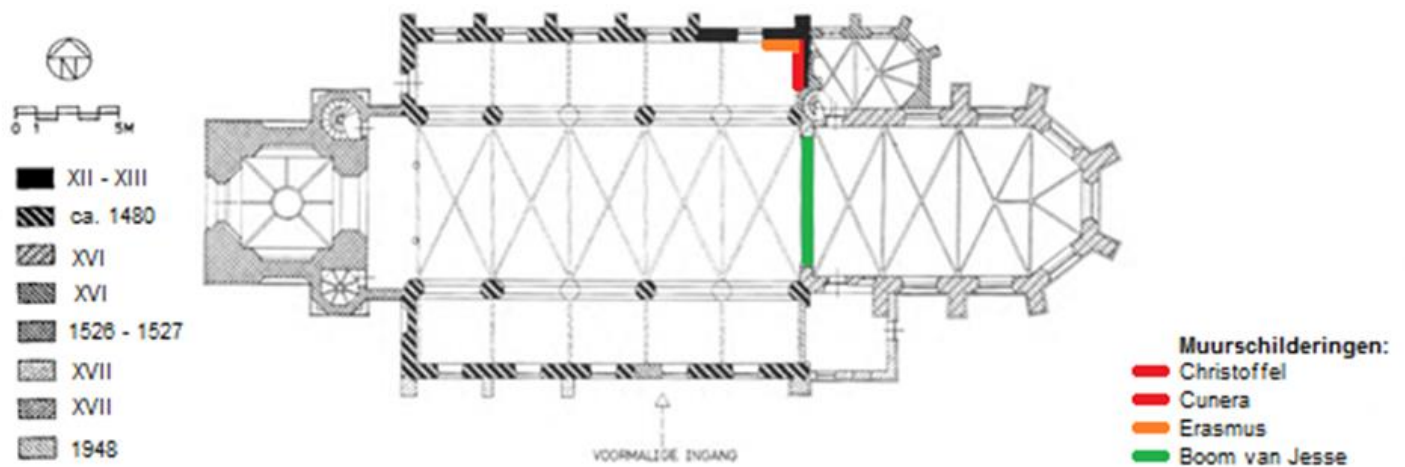
Op afbeelding 5 is duidelijk te zien dat de Andrieskerk bestaat uit stukken muur van verschillende tijden. Schildering IV bevindt zich op de triomfboog die gelijktijdig met de bouw van het koor in 1526 is aangebracht (afb.5). Piet Tuik behandelt in zijn boek *De kerk van het Heilig Cruys en Sint Andreas* de verschillende bouwfases, maar dit is vooral speculatie. De verwoestingen en plunderingen van onder andere de Gelderse en Spaanse aanvallen in Amerongen zijn bekend uit documentatie van niet-kerkelijke instanties, zoals dagboeken en dergelijke (voor een overzicht van de belangrijke gebeurtenissen van de Andrieskerk zie bijlage 1, kader 2). We weten wel dat er is verwoest, maar wat en op welke manier is vaak onbekend. Voor de muurschilderingen zijn de bouwfases niet van het hoogste belang, omdat de drager gelukkig wel gedateerd is. Het is echter wel belangrijk om te weten hoe de muur gefungeerd heeft als onderdeel van het interieur. Was het onderdeel van een nis, devotieplek of kapel? Of was het toch een sacristie? Dit is helaas onbekend. Voor dit onderzoek is dat problematisch, omdat de ruimtelijke functie van de muurschilderingen nu niet te achterhalen is. Via een ander pad, de iconografie, probeer ik het alsnog te reconstrueren.

²⁹ Tuik 2004 (zie noot 7), p. 21.

³⁰ Dit is hetzelfde materiaal als van de gevonden muur onder de vloer (zie noot 19).

³¹ Tholen Beishuizen, Groningen en Tuik beweren dat dit materiaal afkomstig is van een nog ouder romaans kerkje waaruit de Andrieskerk zou zijn ontstaan. Dat zou betekenen de Andrieskerk niet de tweede, maar de derde kerk van Amerongen is. Het romaanse kerkje zou voor de bouw van de Andrieskerk zijn gesloopt. Bewijs voor dit oude Romaanse kerkje is er echter niet en de argumentatie van het hergebruik van de stenen is zwak. Deze stelling houd ik dan ook buiten beschouwing. G. Tholen Beishuizen, *Geef dat dorp een hotel*, Amerongen 1969-1970, p. 52; Groningen 2000 (zie noot 5), p. 200; Tuik 2004 (zie noot 7), p. 22.

³² Tuik 2004 (zie noot 7), p. 24.

Afbeelding 5. Plattegrond met bouwfaserings en muurschilderingen Andrieskerk in Amerongen. Schaal 1:300. De muurschildering van Erasmus is door de noordoostelijke hoek geschilderd. De Christoffel-muurschildering bevindt zich boven die van Cunera.

Afbeelding 6. De noordoostelijke hoek gefotografeerd vanuit de derde travee, Andrieskerk Amerongen.

Kerkelijke macht in Amerongen

De banden die Amerongen had met Keulen en Utrecht tijdens de stichting van de St.-Pieter waren ook nog van kracht tijdens de bouw en ontwikkeling van de Andrieskerk. Vanaf 1441 behoorden beide Amerongse kerken tot het kapittel van St.-Pieter te Utrecht.³³ St.-Pieterskerk behoorde al tot dit kapittel rond 1200, want deze was namelijk omgeruild voor tol in Deventer.³⁴ Het is bekend dat de kerk in Amerongen in 1555 een glasschenking heeft gehad van dit kapittel.³⁵ We mogen aannemen dat dit een schenking aan de Andrieskerk is geweest, omdat deze kerk vanaf ca. 1526 bezig was met verbouwen en rond dezelfde tijd de St.-Pieter buiten gebruik raakte.³⁶

De invloed van Utrechtse kerk in de Andrieskerk is nu ook nog steeds te zien aan de toren. Deze is gebouwd naar het model van de Domtoren, namelijk een vierkante toren met drie nissen per vak.³⁷ Daarnaast is er een rekening van het bisdom Utrecht bekend die toestemming geeft in 1526/1527 om de oude toren van Amerongen af te breken en een nieuwe te bouwen.³⁸ De banden werden nog meer versterkt door de invloedrijke familie van Zuylen en Natewisch. Zij hadden banden met het moederbisdom in Keulen en meerdere familieleden hadden belangrijke functies in Utrecht.³⁹ Dit geslacht zien we ook terug als kerkmeesters van de Andrieskerk.⁴⁰ De kerk heeft aan de zuidzijde nog steeds een Natewisch-kapel. Deze kapel heeft boven de ingang een steen (afb. 8) met daarop het volgende gebeiteld: ‘Heer Gerritszn. van Zuylen van Natewisch, ridder, heeft deze kapel gesticht in het jaar 1418.’ Echter, deze steen is bedrieglijk, want de

Afbeelding 7. De toren van de Andrieskerk.

³³ HUA St.-Pieter, nr. 285.

³⁴ HUA St.-Pieter, nr. 351 en 361.

³⁵ HUA St.-Pieter, nr. 191, fol. 135v.

³⁶ Groningen 2000 (zie noot 5), p. 54.

³⁷ Prof. Dr. A.J.J. Mekking heeft daar in 1992 een theorie over opgesteld die heden ten dage nog niet is weerlegd. Hij beweert het volgende: Aan het eind van de vijftiende en van de begin zestiende eeuw dreigden Rhenen, Wijk bij Duurstede en Amerongen bij Gelderland getrokken te worden. De bisschop, als wereldlijk en geestelijk leider van het Sticht, zocht naar mogelijkheden om dit te voorkomen. De bouw van de toren naar model van de Dom was een teken van de bisschoppelijke heerschappij in Amerongen. De aanwezige ‘schiegaten’ in de toren zouden dan een symbolische onderstreping zijn van de weerbaarheid van het bisdom. A.J.J. Mekking, *Het spel der toren en kapel, bouwen pro en contra Bourgondië van Groningen tot Maastricht*, Zutphen 1992, (kleine historische monografieën, deel 12).

³⁸ Er staat: ‘Item licentia frangendi et reedificandi turrim parrochialis ecclesie de Amerongen, necnon reparandi eandem ecclesiam et vedenti de bonis ejusdem ecclesie quadringentos florenos ducis Philippi ad usum reformationis eiusdem applicandos et non alias, de quibus vicario reverendissimi computum facient magistri fabrice eiusdem; solverunt: 3 scut’ Deze rekening is door F. Heeringa gepubliceerd. F. Heeringa, *De rekeningen van het Bisdom Utrecht 1378-1573*, Utrecht 1926-1932, p. 92.

³⁹ Tuik 2004 (zie noot 7), p. 16.

⁴⁰ Een overzicht van alle kerkmeesters is te vinden in Tuik 2004 (zie noot 7), p. 356.

kapel is pas in 1656 gebouwd.⁴¹ Deze steen heeft oorspronkelijk toebehoord aan een nu niet meer bestaande kapel aan de noordzijde van de kerk. Het bestaan van deze kapel die aan Catharina van Alexandrië was opgedragen, kennen we alleen door archieven en door deze steen.⁴² Er is met zekerheid te zeggen dat deze kapel ergens aan de noordzijde heeft vastgezet, omdat aan de zuidzijde een hagnoscoop zat, die tot de verbouwing van het koor in 1527 nog in gebruik was.⁴³ Daarbij noemt een tekst van het Domkapittel ‘die capelle ’t Amerongen noirtwest Naistgelant’.⁴⁴ Waar de kapel precies heeft gestaan en de omgang ervan is niet bekend.

Afbeelding 8. De steen boven de buiteningang van de Natewisich-kapel, 1418, steen, ± 70 cm x ± 30 cm, Andrieskerk Amerongen.

Reformatie

De reformatie is hoogstwaarschijnlijk de reden waarom de Catharina van Alexandrië-kapel en de muurschilderingen in de Andrieskerk verdwenen zijn. In het Sticht werd in 1580 bij de algemene ordonnantie van de Staten van Utrecht de reformatie ingevoerd. De uitoefening van de Roomse religie werd bij het plakkaat van 26 augustus 1581 door de Staten van Utrecht officieel verbroken. Al direct na de reformatie nam het ‘Woord’ het over van het ‘Beeld’.⁴⁵ Het kerkelijk Concilie van Trente (1545-1563) besloot dat muurschilderingen verwijderd moesten worden.⁴⁶ Beelden werden in het hele land weggehaald, het kerkzilver werd in beslag genomen en de muurschilderingen verdwenen onder een witte kalklaag.⁴⁷ De Andrieskerk werd dienstbaar gemaakt aan de protestantse eredienst en Goert van Reede (1516 – 1585) kreeg een familiegrafkelder in het voormalige priesterkoor.⁴⁸ Van Reede was vanaf 1581 een afgevaardigde van Utrecht.⁴⁹ Was hij degene die opdroeg de muurschilderingen over te kalken? We zullen het waarschijnlijk nooit weten. Er zijn geen bronnen van de witkalking. Het bestaan van de muurschilderingen is ons pas bekend vanaf 1856, toen N.C. Kist ze kwam bekijken. Honderden jaren nadat ze zijn opgeschilderd én overgewit.

⁴¹ Tuik 2004 (zie noot 7), p. 19.

⁴² Er staat: ‘Vicaria Sancta Katharine in Capella de Amerongen’. HUA Dom, nr. 2464 – 59 (1532 – 1533). De kapel wordt nogmaals genoemd in een andere bron: ‘Vicaria sancte Caterina in capella de Zuylensteyn in parochiali ecclesia de Amerongen’. HUA Dom, nr. 2464 – 67 (1540 – 1541).

⁴³ Tuik 2004 (zie noot 7), p. 19.

⁴⁴ HUA Dom, nr. 2464 – 90 (1563 juli 18).

⁴⁵ Groningen 2000 (zie noot 5), p. 154.

⁴⁶ Buyle en Bergmans 1994 (zie noot 10), p. 39.

⁴⁷ Ernest Kurpershoek, *Amerongen*, Kerckebosch 1996, p. 159.

⁴⁸ Tuik 2004 (zie noot 7), p. 19.

⁴⁹ Tuik 2004 (zie noot 7), p. 19.

Hoofdstuk 2

DE ICONOGRAFIE, HISTORISCHE CONTEXT EN FUNCTIE

De algemene functie

Muurschilderingen maakten deel uit van een boeiende beeldentaal, die gebruikt werd om de Bijbel en de christelijke leer te vertalen voor ongeletterde tijdsgenoten, of om de muren te illustreren met religieuze en onderwijzende voorstellingen of eenvoudigweg om de architectuur te verfraaien met kleuren, teksten en decoratieve motieven.⁵⁰ In de middeleeuwen waren alle kerkinterieurs afgewerkt

Afbeelding 9. *De wijwaterbak uitgehouwen in de pilaar, ca. 1480, Andrieskerk Amerongen. Het bevindt zich ter hoogte van de derde en vierde travee, gerekend vanaf de toren, in de zuidelijke beuk.*

met monochrome verflagen of met schilderingen.⁵¹ Dit had op de eerste plaats alles te maken met het feit dat materialen in het algemeen, dus ook bouwmaterialen, weinig waardering genoten. Zij werden door beschildering veredeld.⁵² Het is dus aannemelijk dat de Andrieskerk niet enkel beschilderd was in de noordoostelijke hoek, maar was waarschijnlijk het grootste gedeelte van het interieur versierd met de meest fraaie voorstellingen, kleuren en motieven. N.C. Kist bevestigt het bestaan van meer schilderingen. N.C. Kist noemt onder andere een inscriptie onder de toren, die meteen ter plaatse werd vernietigd door

⁵⁰ Buyle en Bergmans 1994 (zie noot 10), p. 7.

⁵¹ De St.-Maartenskerk te Zaltbommel is een prachtig voorbeeld van een volledig gedecoreerd kerkinterieur.

⁵² Buyle en Bergmans 1994 (zie noot 10), p. 42.

werklieden.⁵³ In diezelfde ruimte en op het wijwaterbakje (afb. 9) waren verschillende viskruisjes getekend ‘uit drie visschen geformeerd, waarvan de koppen over elkander heen geteekend waren.’⁵⁴ Zouden de visschen een taukruis of een vorkkruis gevormd hebben (afb. 10)? Ik heb uitgebreid gezocht naar deze beschreven visschen in de literatuur, kerken en christelijke kunst, maar ik heb geen gelijkende vis gevonden. Kist vond ook op de zuidelijke hoekpilaar van het koor (afb. 11) ‘geteekend een beeld, met vrouwelijk aangezicht, maar met een bisschopsmijter op het hoofd en een kind in de armen.’⁵⁵ Het deed Kist aan Pausin Joanna denken, maar deze vrouw heeft nooit bestaan.⁵⁶ Op de noordelijke hoekpilaar van het koor (afb. 12) zag hij een ‘Maria-beeld’.⁵⁷ Het onderzoeksteam heeft in 1992 slechts enkele sporen gevonden die kunnen duiden op de zo net genoemde schilderijen.⁵⁸

Muurschilderingen I – III laten op hun beurt zelf ook zien dat er wellicht sprake is geweest van meerdere muurschilderingen. Ze zijn ‘onhandig’ en dichtbij elkaar in één hoek ‘gepropt’. Ik beschrijf de plaatsing van de muurschilderingen I – III als ‘onhandig’, omdat de muurschilderingen elkaar raken, en niet ordelijk en ruimtelijk geplaatst zijn. De randversiering van muurschildering II zorgt er zelfs voor dat muurschildering III zijn randversiering moet onderbreken (afb. 29). Het bovengenoemde is niet logisch als men aanneemt dat de rest van het kerkinterieur leeg was. Men zou dan de muurschilderingen meer verdeeld hebben over de muren.

Dat er in 1856 en in 1990-1992 niet meer muurschilderingen zijn teruggevonden op de overige muren is eigenlijk heel vreemd, als we aannemen dat het merendeel van de kerk versierd is geweest. Het grootste gedeelte van de noordelijke muur en de hele zuidelijke muur, met uitzondering van de derde en vierde travee die in de zestiende eeuw gerepareerd werden, dateren uit ca. 1480 en zijn waarschijnlijk drager geweest van een schildering. Waar zijn die

Afbeelding 10. 1. Een taukruis.
2. Een vorkkruis.

Afbeelding 11. De zuidelijke hoekpilaar, ca. 1480, Andriesskerk Amerongen.

Afbeelding 12. De noordelijke hoekpilaar, ca. 1480, Andriesskerk Amerongen.

⁵³ Kist 1857 (zie noot 2), p. 500.

⁵⁴ Kist 1857 (zie noot 2), p. 500.

⁵⁵ Kist 1857 (zie noot 2), p. 500.

⁵⁶ Vrouwelijke pausen hebben nooit bestaan. Volgens Vincent DiMarco is het een fabel die met feministische voorwendselen de geschiedenis is ingeslopen. De reden hiervoor is, volgens DiMarco op p. 66, een gretig verlangen om de vrouwelijke stem en macht in de geschiedenis aan te sterken. Deze middeleeuwse misconceptie is pas in de twintigste eeuw weerlegd, dus N.C. Kist heeft niet geweten dat Pausin Joanna een later verzonden fabel was. Vincent DiMarco, ‘The medieval Popess’, in: Stephen Harris en Byron L. Grigsby (red.), *Misconceptions about the Middle Ages*, New York 2008, pp. 63-69.

⁵⁷ Kist 1857 (zie noot 2), p. 500.

⁵⁸ Bert Jonker vond in de toren enkele rode lijnen waar met veel fantasie een vis in te herkennen was. Op het wijwaterbakje en de zuidelijke hoekpilaar vond hij echter helemaal niks. Op de noordelijke hoekpilaar zijn nog wel enkele zwarte en okergele lijntjes aangetroffen, maar dit is te fragmentarisch om er een Maria in te herkennen. Jonker 1992 (zie noot 3), p. 8.

muurschilderingen dan gebleven? Naast de eeuwenlange onverschilligheid ten opzichte van de middeleeuwse kunst in het algemeen, hebben de muurschilderingen nog met specifieke gevaren af te rekenen. Ze zijn immers organisch verbonden met de architectuur en zijn dusdanig slachtoffer van degradatie van het gebouw door vocht dat erin trekt, verbouwingen, opstijgend vocht of zoutontwikkeling, ontluistering of beschadigingen tijdens werkzaamheden.⁵⁹ Om een middeleeuwse muurschildering terug te vinden moet de muur zijn oorspronkelijke bepleistering hebben waarop de schildering is geplaatst. Het kan zijn dat de oorspronkelijke bepleistering van de muren in de Andrieskerk verloren zijn gegaan tijdens de vijandelijke aanvallen door de eeuwen heen, en dat de noordoostelijke hoek op een wonderbaarlijke wijze gespaard is gebleven. Vuur kan ervoor zorgen dat de bepleistering loslaat door de hoge temperatuur. De Andrieskerk heeft ook vele verbouwingen gekend die niets te maken hadden met vijandelijke aanvallen, maar die hoogstwaarschijnlijk wel hebben bijgedragen aan het verdwijnen van de rest van de muurschilderingen.

Muurschilderingen vertoonden vaak samenhang met retabels, de beelden, de schilderijen, glasramen, meubels, en wandtapijten.⁶⁰ Helaas weten we, zoals eerdergenoemd, niet hoe het interieur van de Andrieskerk in de middeleeuwen eruit heeft gezien. Hoe de muurschilderingen gecorrespondeerd hebben met de rest van het interieur is dus niet te achterhalen.

De iconografische interpretatie en functie van muurschildering I - Christoffel

Voor een uitgebreide iconografische beschrijving en voor afbeeldingen van muurschildering I, zie bijlage 2A. In de vijftiende-eeuw was Christoffel één van de meest geliefde en populaire heiligen.⁶¹ Een afbeelding van Christoffel, als beeld of als muurschildering, was zeer algemeen in de middeleeuwse kerken. Er zijn ruim vijftig kerken bekend die een Christoffelmuurschildering hebben (afb. 45, 46, 49, 51, 52 en 53).⁶² Het museum Catharijneconvent heeft een prachtig voorbeeld van een Christoffelbeeld (afb. 13). Christoffels populariteit is waarschijnlijk zo groot geweest omdat hij in het middeleeuwse volksgeloof de patroon was tegen een onvoorziene dood.⁶³ Als men zijn beeltenis aanschouwde, meende men die dag beveiligd te zijn tegen een onvoorzien sterven, dat wil zeggen een dood zonder de laatste Sacramenten te hebben ontvangen.⁶⁴ Vandaar dat men hem groot en opvallend bij de ingang van de kerk plaatste.⁶⁵

Afbeelding 13. Hendrick Douverman, *Christoffel op een kapiteel met twee schilddragende engelen*, 1521-1530, eikenhout, 3 meter hoog, Utrecht, Museum Catharijneconvent

⁵⁹ Buyle en Bergmans 1994 (zie noot 10), p. 49.

⁶⁰ Buyle en Bergmans 1994 (zie noot 10), p. 50.

⁶¹ Timmers, J. J. M., *Christelijke symboliek en iconografie*, Houten 1991⁷ (1978), p. 246.

⁶² D.J.K. Zweers en P.M. Le Blanc, *De kerk van Terwolde. Bouwgeschiedenis en schilderijen*, Terwolde 1995, p. 23.

⁶³ Timmers 1991 (zie noot 61), p. 246.

⁶⁴ Timmers 1991 (zie noot 61), p. 246.

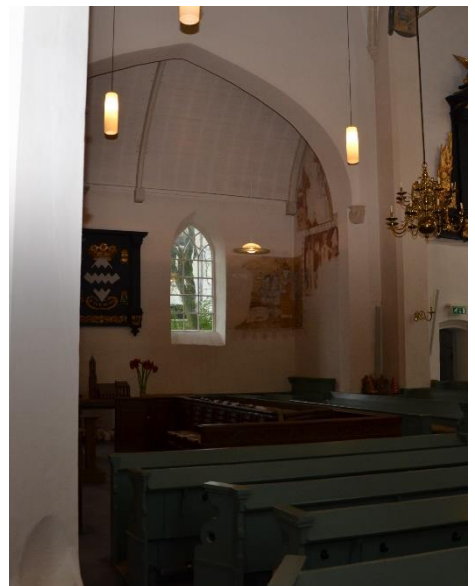
⁶⁵ Timmers 1991 (zie noot 61), p. 246.

Gold dit ook voor de Christoffel in de Andrieskerk? De voormalige ingang van de Andrieskerk zat tot de zestiende eeuw in de zuidelijke muur tussen de vierde en het vijfde travee, gerekend vanaf de toren. Hier is zichtbaar bewijs van, namelijk de ingemetselde boog in de muur (afb. 14) en het wijwaterbakje (afb. 9 en 15). In afbeelding 15 is het binnenkomstzicht te zien als men strak met de rug tegen de voormalige ingang zou staan. De Christoffelmuurschildering is vanaf dat punt slecht te zien. Dit vond ik vreemd, omdat de andere voorbeelden die mij bekend waren direct in het zicht stonden (afb. 45 en 49).⁶⁶ Dit spoorde mij aan om op zoek te gaan naar een eventuele andere ingang. Die vond ik aan de hand van secundaire literatuur: Piet Tuik beweert dat er een tweede ingang heeft gezeten in de derde travee, vanaf de toren gerekend, van de noordelijke muur (afb. 16).⁶⁷ Helaas levert hij geen bewijzen bij zijn stelling, maar ik acht het plausibel. Vanuit deze ingang is de Christoffelmuurschildering vele malen beter te aanschouwen (afb. 6) dan vanuit de zuidelijke ingang. De majestueuze Christoffel zal direct alle hoofden naar links getrokken hebben als men de kerk binnenstapte. Ik verwacht daarom dat de Christoffelschildering in relatie is geschilderd met deze, nog niet bewezen, noordelijke ingang.⁶⁸ Het materiaal van de travee dateert uit ca. 1480 (afb. 5). Dit zou betekenen dat de noordelijke ingang waarschijnlijk tijdens de grote uitbouw van 1450 - 1480 geheel is vervangen met een dichte travee.

Christoffel behoorde tot één van de veertien Noodhulpers.⁶⁹ Zij waren tijdens de pestepidemieën in de veertiende en vijftiende eeuw vooral heel bekend in Duitsland omdat zij ook bescherming boden tegen een onvoorziene dood.⁷⁰ In de Nederlanden werd hun plaats gewoonlijk ingenomen door de zogenaamde Pestheiligen.⁷¹ Deze heiligen werden, zoals de naam al doet vermoeden,

Afbeelding 14. De vierde en vijfde zuidelijke travee vanaf buiten, Andrieskerk Amerongen.

Afbeelding 15. Het binnenkomstzicht vanuit de voormalige ingang, Andrieskerk Amerongen.

⁶⁶ Er zijn ook andere Christoffelmuurschilderingen bekend, zoals afbeeldingen 46 en 51, die niet bij een ingang stonden. Dit is echter een uitzondering op de regel. Zweers en Le Blanc 1995 (noot 62), p. 22.

⁶⁷ Tuik 2004 (zie noot 7), p. 22.

⁶⁸ Vanuit de huidige ingang is de Christoffel ook goed te zien (afb. 37). De protestantse predikstoel belemmert nu het zicht, maar in de katholieke tijd was deze er natuurlijk niet. Hier gaat het echter niet om voorbedachten rade, maar om toeval. De Christoffel was namelijk voor de bouw van de toren al lang geschilderd (zie H3).

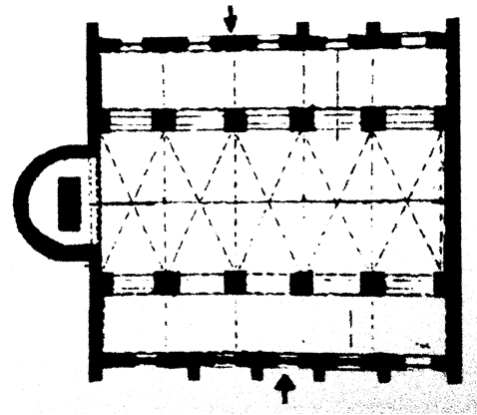
⁶⁹ De veertien Noodhulpers zijn Achatius, Egidius, Barbara, Blasius, Catharina, Christoffel, Cyriacus, Dionysius, Erasmus, Eustachius, Georgius, Margaretha, Pantaleon en Vitus. Timmers 1991 (zie noot 61), p. 226.

⁷⁰ Timmers 1991 (zie noot 61), p. 226.

⁷¹ Timmers 1991 (zie noot 61), p. 226.

aangeropen voor bescherming tegen de pest.⁷² Deze ziekte kon in de middeleeuwen hard en vooral snel toeslaan en een beschermheilige was dus heel belangrijk voor de middeleeuwer.⁷³ Christoffel is ook vaak te zien in afbeeldingen van Allerheiligen (1 november)⁷⁴ en in een bepaald type van *Concordia Veteris et Novi Testamenti*, namelijk in de vijftiende- en zestiende-eeuwse *Trionfi*.⁷⁵ Daarnaast heeft hij samen met Jacobus de Meerdere veel betekend voor bedevaartgangers, want Christoffel was ook de beschermheilige van reizigers, in het bijzonder bij tochten over water.⁷⁶

Naast Christoffels vele beschermende functies⁷⁷ is er ook sprake van op zichzelf staande symboliek in zijn beeltenis. De staf van Christoffel staat symbool voor het ‘leven gevende hout’, ook wel het kruishout genoemd, dat steun geeft aan de gelovige bij de levenstocht.⁷⁸ De staf ging volgens de legende bloeien als Christoffel deze bij zijn prediking in de grond plaatste.⁷⁹ De staf van de Christoffel in de Andrieskerk draagt echter geen vrucht of bladeren, maar dat hadden de meeste niet (afb. 45, 46, 49, 52 en 53). Het is zeer waarschijnlijk dat muurschildering I ook een heremiet (monnik/kluizenaar) heeft afgebeeld, want het kapelletje van de heremiet is aanwezig (afb. 43). Deze heremiet, die eveneens in de legende voorkomt,⁸⁰ werd in de meeste gevallen ook aan een muurschildering van Christoffel toegevoegd (afb. 47, 48 en 50). Van de heremiet, meestal afgebeeld met een lantaren die hij omhooghoudt, is alleen nog maar de achterkant te zien in muurschildering I (afb. 41). De lantaarn van de heremiet zou eventueel symbool kunnen staan

Afbeelding 16. Kerkship met zijbeuken en apsis. Ingangen aan noord- en zuidzijde, circa 1450.

⁷² De Pestheiligen waren Antonius Abt, Rochus, Christoffel, Adriaan en Sebastiaan. Timmers 1991 (zie noot 61), p. 226.

⁷³ Stichting Sint Maarten (red.), *De muurschilderingen van Christoffel*, Zaltbommel 1990, (Sint Maarten Bulletin nr. 21), p. 4.

⁷⁴ Timmers 1991 (zie noot 61), p. 230.

⁷⁵ Hieronder verstaat men het systematisch tegenover elkander stellen van het Nieuwe en het Oude Verbond, waarbij meer nadruk wordt gelegd op de uiterlijke overeenstemming, dan op de typologie. De laatste vorm waarin deze *Concordia* tot uiting komt, is de zogenaamde *trionfi*. Jezus wordt in een *trionfi*-afbeelding op een zegewagen afgebeeld en wordt hij voortgeduwd door aartsvaders, de profeten, martelaren, kerkleraren en andere grote figuren uit het Oude verbond. Christoffel schrijdt soms achter de zegekar met andere apostelen en martelaren. Een voorbeeld hiervan is te zien in de gewelofschilderingen (ca. 1518) van de St.-Vituskerk te Naarden. Timmers 1991 (zie noot 61), p. 106.

⁷⁶ Stichting Sint Maarten 1990 (zie noot 73), p. 3.

⁷⁷ Kritiek kon niet uitblijven. Erasmus (1466-1536) bespote in *De lof der zotheid* (1511): “diegenen die tot de wel dwaze maar toch behagelijke overtuiging zijn gekomen, dat, als zij maar het een of ander beeld, van hout of geschilderd, van de Polyphemus Christophorus zien, zij op die dag niet zullen omkomen.” Desiderius Erasmus, *De lof der zotheid* (vertaald door J.B. Kan), Amsterdam 1942, p. 79.

⁷⁸ Zweers en Le Blanc 1995 (zie noot 62), p. 21.

⁷⁹ Jacobus de Voragine 1993 (zie noot 23), p. 13.

⁸⁰ Jacobus de Voragine 1993 (zie noot 23), pp. 11-12.

voor het verlichtende geloof in Jezus in donkere, roerige tijden, maar deze stelling is niet opgenomen in iconografische standaardwerken.⁸¹

De iconografische interpretatie en functie van muurschildering II - Cunera

Voor een uitgebreide iconografische beschrijving en voor afbeeldingen van muurschildering II, zie bijlage 2B. Cunera was de beschermheilige tegen veeziekten, keelaandoeningen, verdrinking.

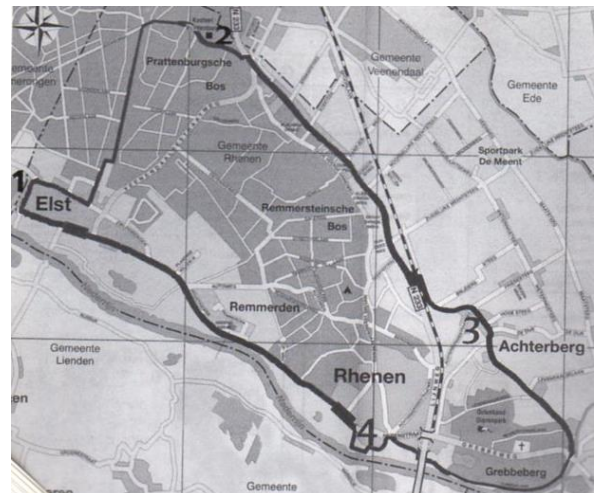
Op haar voorspraak genazen kreupelen, doven, blinden, krankzinnigen, schipbreukelingen, paarden en drenkelingen.⁸²

Cunera genoot geen grote cultus. Haar verering was zeer regionaal. Ze werd voornamelijk in het bisdom van Utrecht vereerd en haar bedevaartsplaats was Rhenen.⁸³ Rhenen, dat maar 10 kilometer van Amerongen ligt, is één van de weinige Nederlandse plaatsen die in de late Middeleeuwen het einddoel van een bedevaart waren.⁸⁴ In de Rhenense Cunerakerk was de

tombe met het gebeente van Cunera opgesteld.⁸⁵ Er zijn geen gegevens bekend over het ontstaan en de beginperiode van de Rhenense bedevaarten. Rhenen had vanaf de veertiende eeuw Cunera als patrones.⁸⁶ De Cunerverering in Rhenen moet echter al ouder zijn geweest. In *da Vita Meinwerici* (ca. 1155-1165), een aan Meinwerk, bisschop van Paderborn (1009-1036), gewijd heiligleven, wordt er gezworen op de relieken uit de te Rhenen gebouwde kerk of kapel, die aan Cunera was gewijd. De relieken van Cunera, waaronder de wurgdoek die zich nu in het museum Catherijneconvent bevindt (afb. 17), trokken enorm veel pelgrims naar Rhenen.⁸⁷ In het midden van de 15de eeuw had de Cunerverering zo'n sterke impuls gekregen dat de kerk vergroot moest worden om de toenemende stroom pelgrims te kunnen herbergen.⁸⁸

Afbeelding 17. Wurgdoek van de heilige Cunera, Koptisch weefsel, 4e eeuw, Utrecht, Museum Catharijneconvent. Bij de halsdoek behoren twee *schedulae*, dat wil zeggen echtheidsverklaringen. Voor de restauratie in 1972 had de doek roest- en bloedvlekken, waaruit blijkt dat deze in de loop van de 14e eeuw gebruikt werd om er zieken en gebrekkigen mee aan te raken in de hoop op genezing.

Afbeelding 18. Plattegrond van Rhenen met de route van de middeleeuwse Cuneravaart of -processie: (1) statie Elst; (2) statie Prattenburg; (3) statie Achterberg; (4) statie Cunerabergje.

⁸¹ Timmers 1991 (zie noot 61) en Réau 1959 (zie noot 20) zeggen hier niets over, terwijl dit in Anoniem 1990 (zie noot 73) op pagina 6 wel vermeld wordt.

⁸² Van Buren 1997 (zie noot 4), p. 111.

⁸³ Carasso – Kok 2001 (zie noot 6), p. 29.

⁸⁴ H.P. Deys, 'De pelgrimsinsignes van Sinte Cunera te Rhenen', in: R. van der Eerden e.a. (red.), *Jaarboek Oud-Utrecht*, Utrecht 1994, p. 33-54.

⁸⁵ Peter Jan Margry en Charles Caspers (red.), *Bedevaartsplaatsen in Nederland. Deel 1: Noord- en Midden-Nederland*, Hilversum 1997, p. 666.

⁸⁶ Margry en Caspers 1997 (zie noot 85), p. 666.

⁸⁷ Deys 1994 (zie noot 84), p. 35.

⁸⁸ Van Groningen 2000 (zie noot 5), pp. 60-61.

Op de feestdag van de Cunera werd een processie gehouden vanaf de Cunerakerk langs verschillende staties (afb. 18). De Rhenense processie werd tot 1579 gehouden.⁸⁹ Amerongen lag niet op de route, maar was wel een kleine bedevaartsplaats voor Cunera van de vijftiende tot en met de zeventiende eeuw.⁹⁰ De verering van Cunera in Amerongen wordt op summere wijze vermeld in *Synodale acta*: er wordt gesproken van een ‘bedevaert op St. Cunerendach’.⁹¹ Amerongen zal waarschijnlijk gefungeerd hebben als tussenstation voor pelgrims die op weg waren naar de Cunerakerk in Rhenen. Wellicht heeft Amerongen een eigen Cunerafeest ingelast op 12 juli, omdat ze niet onderdeel waren van de processieroute en wel de pelgrims in hun dorp wilden vasthouden. De komst van pelgrims was immers zeer lucratief en wellicht wilde Amerongen meeprofiteren van de grote trek naar Rhenen. De muurschildering van Cunera in de Andrieskerk zou dan een ‘aandachtstrekker’ geweest kunnen zijn voor pelgrims, naast haar algemene functie als beschermheilige. Dit is echter speculatie. Ergens in Amerongen moet er dan sprake geweest zijn van een devotieplek ‘Cuneraplek’, waar het feest omheen gehouden werd. Of de Andrieskerk deze devotieplek is geweest, is niet bekend. Dit is goed voor te stellen, aangezien de Andrieskerk de hoofdkerk van Amerongen was en de geschilderde Cunera voorstelling in deze kerk. Met die gedachte zou de noordoostelijke hoek wellicht ooit een Cunera-nisje geweest kunnen zijn. Dit is helaas niet bewijzen. De Andrieskerk had, zo ver bekend is, geen relieken van Cunera. Wat er dan in het nisje gestaan zou moeten hebben, blijft giswerk.

Muurschilderingen van Cunera zijn zeer zeldzaam. Er zijn nog twee andere Cunera muurschilderingen bekend, naast die van de Andrieskerk, namelijk één in de Zuiderkerk in Enkhuizen (afb. 63) en één in de Kerk van Terwolde (afb. 64). Naar de verspreiding van de Cunera-verering is nog geen onderzoek gedaan en een logische verklaring voor deze schilderingen is er niet.

De linker figuur in muurschildering II: Ursula of toch iemand anders?

Bert Jonker (1992) en diens navolgers beweren dat het linkse figuur in muurschildering II Ursula moet voorstellen (afb. 20). Zijn bewering kwam bij mij ongeloofwaardig over, omdat het figuur niets op Ursula lijkt. *St.-Ursula* van Stephan Lochner (afb. 19) laat Ursula’s gebruikelijke attributen zien: de palmtak en de pijl.⁹² Ze beschermt haar maagden als een mantelmadonna, draagt een vorstelijk gewaad en is

Afbeelding 19. Stephan Lochner, *St.-Ursula*, ca. 1430, tempera op eikenhout, afmetingen onbekend, Kathedraal Keulen.

⁸⁹ Margry en Caspers 1997 (zie noot 85), pp. 666-667 en 671.

⁹⁰ Margry en Caspers 1997 (zie noot 85), p. 199.

⁹¹ J. Reitsma en S.D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572 – 1620*, Groningen 1977, Deel VI, pp. 300 en 320.

⁹² Timmers 1991 (zie noot 61), p. 302.

gekroond, zoals gebruikelijk.⁹³ De mysterieuze figuur van muurschildering II heeft geen enkele overeenkomst met deze Ursula. Wat hij/zij in zijn/haar hand houdt lijkt helemaal niet op een pijl (afb. 21): daar is de vorm van het uiteinde te rondvormig voor. Bovendien houdt het jongetje niet de mantel open om bescherming te zoeken, terwijl Jonker dit wel beweert.⁹⁴ Het jongetje houdt met beide handen een rond voorwerp vast. Bovendien was Ursula nooit een mantelmadonna voor jongetjes. De enige man die af en toe onder haar hoede wordt afgebeeld, is paus Cyriacus.⁹⁵ Overigens scharen de maagden en de paus zich volledig onder de mantel, in plaats van ernaast.⁹⁶ Het jongetje geeft zelf geen uitsluitsel: er is geen heilige die als attribuut een jongetje naast zijn voeten heeft met een (rond) voorwerp.⁹⁷ Het andere kindje, dat volgens Jonker naast het jongetje staat, herken ik ook niet terug in de muurschildering. Het zou dan een erg ‘compact’ kindje zijn met een gekke korte mantel. De roze en paarse vlek, dat geïnterpreteerd kan worden als mantel, is de enige verwijzing naar een mogelijk persoon. Echter, ik vind de vorm niet antropomorf genoeg om te concluderen dat hier een ander persoon gestaan heeft. Jonkers interpretatie gaat dus niet op.

Afbeelding 20. *Het mysterieuze figuur, detail muurschildering II.*

De combinatie van Ursula en de wurging van Cunera in één afbeelding zou ook een hele vreemde zijn. Er is maar één enkele afbeelding waar Cunera en Ursula tegelijkertijd worden afgebeeld. Dat is een prent uit *Leven ende Passie van Sinte Kunera*, gedrukt door Govert van Ghemen te Gouda of Leiden, ca. 1488 (afb. 22). Hier is echter sprake van de scène waar Ursula vermoord wordt en Cunera gered wordt door Radboud (zie voor een samenvatting van de volledige legende bijlage 2B: kader 1). Als Cunera gewurgd wordt, is Ursula al lang overleden.

Afbeelding 21. *Het onbekende attribuut, detail muurschildering II.*

Afbeelding 22. Gedrukt door Govert van Ghemen, *Leven ende Passie van Sinte Kunera*, ca. 1488, fol. onbekend (detail).

Afbeelding 23. *De randen en de stralen van de schijf aangezet met een zwarte lijn.*

⁹³ Timmers 1991 (zie noot 61), p. 302.

⁹⁴ Jonker 1992 (zie noot 3), p. 10.

⁹⁵ Timmers 1991 (zie noot 61), p. 302.

⁹⁶ De beweringen zijn gedaan aan de hand van tientallen Ursulavorstellingen uit de viertiende, vijftiende en zestiende eeuw als vergelijkingsmateriaal. Er is simpelweg niet genoeg ruimte om ze allemaal te laten zien. *St.-Ursula* van Stephan Lochner laat het beste de terugkerende elementen zien, daarom heb ik ervoor gekozen deze alleen weer te geven.

⁹⁷ Ik heb de iconografische standaardwerken van Réau 1959 (zie noot 20) en Timmers 1991 (zie noot 61) geraadpleegd. Het overzichtswerk van Braunfels gaf echter de doorslag. Wolfgang Braunfels, *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, Freiberg 1976, deel 8, p. 17*.

Dat Ursula toekijkt terwijl Cunera gedood wordt is dus onwaarschijnlijk, tenzij de linker figuur een aparte *imago* moet voorstellen die in een narratieve scène is geplaatst, maar dat is bij muurschildering II niet het geval. De mysterieuze persoon heeft zijn hoofd naar Cunera gewend en het jongetje aan de voeten ook. Er is sprake van interactie.

Het hoofddekseel van het figuur is een niet bestaande. Als alleen het roze/rode ‘ding’ geïnterpreteerd wordt als een hoofddekseel, kan het gezien worden als een soort pet. De muurschildering *Een god vrezende man of Job* (niet gedateerd) te Heemkundesprang Capelle heeft een gelijkend hoofddekseel op. Het is echter niet bekend wat voor soort hoofddekseel dit is, daarom ga ik niet verder in op deze ‘pet’. Ik laat deze optie echter wel open, maar concludeer en stel niks vast, omdat het bewijs- en onderzoeksmateriaal ontbreekt wat betreft deze hoofddracht.

De ronde schijf achter het hoofd, voorheen als aureool aangezien, heeft een rand. Ik denk niet dat dit een aureool is, omdat het geen mooie ronde cirkel is, zoals bij Cunera wel het geval is. N.C. Kist heeft deze figuur gezien en zei erover het volgende (bijlage 2B, kader 3): ‘op het hoofd eene kroon, gelijk waarmede de koningen van het Roomsche rijk werden afgebeeld.’⁹⁸ Als men N.C. Kist op zijn woord gelooft en opnieuw naar de ‘gestraalde’ schijf en het niet bestaande hoofddekseel kijkt, is hier een beugelkroon van een keizer in te ontwaren (afb. 23). Echter, Radboud was geen keizer, dus dit is problematisch. De ‘schijf’ in combinatie met de ‘pet’ kan ook geïnterpreteerd worden als een soort baret, zoals in afbeelding 22 en 24 gedragen wordt. Een pet, kroon of baret: het is moeilijk te achterhalen omdat de muurschildering zwaar gerestaureerd is. We weten niet waar Jonker’s perceptie overging van geconcentreerd, professioneel kijken naar fantasie en creatief invulwerk. De kroon lijkt voor nu het meest aannemelijk omdat uitgesloten is dat het een aureool betreft en dat er een duidelijke beugelkroon te onderscheiden is.

Een figuur met een kroon: hoe is dat te plaatsen in de legende van Cunera zelf? Tijdens de wurging van Cunera is er in de legende geen sprake van een vierde of vijfde persoon.⁹⁹ Er moet dus buiten deze specifieke narratieve scène gekeken worden. Ik ben van mening dat de linker figuur geen vrouw is, maar koning Radboud moet voorstellen.¹⁰⁰ De lange haren die langs de schouders lopen zijn dan een misinterpretatie van Jonker. Wellicht heeft het onderdeel uitgemaakt van de mantel of waren het koorden waarmee de hoofddracht vastgeknoopt kon worden? Het is niet te zeggen. De haardracht rond het hoofd is mannelijk, want het verschilt ten opzichte van de andere vrouwen. Daarbij komt de haardracht ook sterk overeen met het jongetje aan zijn voeten. Radboud was niet aanwezig tijdens de wurging, maar was op jacht. De wurging heeft daarentegen er wel voor gezorgd dat Radboud meteen

⁹⁸ Kist 1857 (zie noot 2), p. 501.

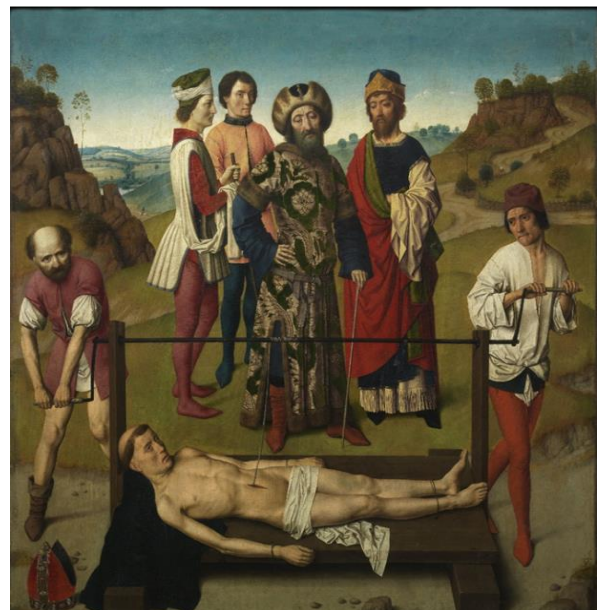
⁹⁹ In het boek *De Legende van Sinte Kunere in de Middeleeuwen* zijn een aantal originele vertellingen van de legende van Cunera opgenomen. E.M.T Emonds, *De legende van Sinte Kunera in de Middeleeuwen*, Leiden 1922.

¹⁰⁰ Deze alternatieve identificatie heb ik voorgelegd in een mailwisseling (januari 2016) met hagiograaf Dr. L.E.I.M. Jongen. Hij is werkzaam bij universiteit Leiden. Meneer Jongen bevestigde dat de mysterieuze persoon een man is en achtte Radboud als identiteit van deze persoon zeer plausibel. Jongen opperde dat het goudbruine attribuut wellicht een riem is geweest.

tot het geloof kwam. Ik ben van mening dat in muurschildering II deze bekering symbolisch is weergegeven. Radboud kijkt toe terwijl Cunera gewurgd wordt en zijn bekering wordt weergegeven met de jongen (niet Jezus, want geen aureool, maar een gepersonifieerde figuur) aan zijn voeten die een hostie vasthoudt. Deze hostie verwijst naar de eucharistie.¹⁰¹ De eucharistie staat symbool voor het offer (van Jezus).¹⁰² Het symbool van het offer kan in de muurschildering op twee dingen terugslaan: het offer van Jezus Christus in het algemeen en het ‘offer’ (dat wil zeggen de martelaarsdood) van Cunera waardoor Radboud tot geloof kwam. Het onbekende, hoekige, roze voorwerp in de handen van Radboud zou dan een Bijbel/misboek kunnen zijn: symbool voor het Woord van God.¹⁰³ Het langwerpige, goudbruine voorwerp blijft onduidelijk. Boven de schouder van Radboud bevindt zich een lacune. Het zou goed kunnen dat er meer aan het voorwerp heeft vastgezet. De middeleeuwse Ameronger zal zich meer verbonden gevoeld hebben met een afbeelding van Radboud, dan met een afbeelding van Urusla, omdat Radboud voor hen een plaatselijke, oude koning is geweest.

De iconografische interpretatie en functie van muurschildering III - Sant’Elmo

Voor een uitgebreide iconografische beschrijving en voor afbeeldingen van muurschildering III zie bijlage 2C. Het zwaartepunt van Erasmus’ cultus lag in de zuidelijke landen van Europa.¹⁰⁴ Zijn relieken worden te Gaéta vereerd, waar ze in de 9de eeuw naartoe werden gebracht.¹⁰⁵ Er is geen studie gedaan naar de cultus van Erasmus in de Nederlanden, daarom is muurschildering III moeilijk te plaatsen. Er zijn geen bedevaartsplaatsen in Nederland bekend waar Erasmus specifiek werd vereerd.¹⁰⁶ Erasmus komt vooral voor in de Italiaanse en Spaanse kunst.¹⁰⁷ Zijn beeltenis komt, naast muurschildering III en afbeelding 24, in de Nederlandse kunst alleen voor in

Afbeelding 24. Dirk Bouts, *Triptiek van het martelaarschap van de heilige Erasmus* (detail), ca. 1450, Leuven, St-Pieterskerk.

¹⁰¹ Engelbert Kirschbaum, Wolfgang Braunfels en Günter Bandmann (red.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Freiburg 1976, deel 2, p. 334.

¹⁰² Timmers 1991 (zie noot 61), p. 124.

¹⁰³ Apostelen, evangelisten, kerkvaders, martelaren, kerkleraren, ordetichters, geestelijk schrijvers, christelijke koningen, enzovoorts dragen een boek/schriftrol als algemeen attribuut. Timmers 1991 (zie noot 61), p. 224; Kirschbaum, Braunfels en Bandmann 1976 (zie noot 101), deel 1, p. 338.

¹⁰⁴ Réau 1959 (zie noot 20), p. 438.

¹⁰⁵ Timmers 1991 (zie noot 61), p. 225.

¹⁰⁶ Gebaseerd op het overzichtswerk van Margery en Charles 1997 (zie noot 85).

¹⁰⁷ Zie voor een overzicht Réau 1959 (zie noot 20), pp. 439 – 440.

manuscripten, zoals afbeeldingen 72 – 76.¹⁰⁸ Het spoor dat Erasmus achterlaat in de Nederlandse kunst is dus minimaal, maar er was wel degelijk een cultus. De Jacobikerk in Utrecht heeft bijvoorbeeld een Erasmusbroederschap gehad.¹⁰⁹ Muurschildering III is, naar mijn weten, de enige Erasmusschildering in Nederland die bekend is. Een andere muurschildering van Erasmus die mij bekend is, bevindt zich in de Mariakerk Båstad, Zweden (afb 77). In het noorden van Europa was Erasmus vooral populair in Duitsland, rond de veertiende eeuw, toen, zoals eerdergenoemd, de cultus van de veertien Noodhulpers opkwam.¹¹⁰ Erasmus was, net zoals Christoffel, ook één van veertien Noodhulpers.¹¹¹

De iconografische interpretatie en functie van schildering IV - Boom van Jesse

Voor een uitgebreide iconografische beschrijving en voor afbeeldingen van schildering IV zie bijlage 2D. De profetie van Jesaja (Jesaja 2:1-3), dat een Messias zou voortkomen uit de familie van Isai (Jesse), werd in de middeleeuwen gevisualiseerd in de vorm van een stamboom, de zogenaamde Boom van Jesse. Het populaire motief komt in de schilderkunst pas voor in de vroeg-Nederlandse renaissance, daarvoor was het vooral populair in gebrandschilderd glas.¹¹² De Boom van Jesse verbond het Oude en Nieuwe Testament met elkaar.¹¹³ De voorstelling van de stamboom van Jesse gold als symbool voor de Onbevleete Ontvangenis.¹¹⁴ Het wordt ook in verband gebracht met de levensboom uit het paradijs en daarmee Gods vervulde belofte van redding: de levensboom brengt als schoonste vrucht Christus voort die de zonden, in gang gezet door Adam en Eva, te niet doet aan het kruis.¹¹⁵ De triomfboog, het begin van het heilige koor en altaar, is een prachtige plek voor dit ‘triumfantelijke’ motief. De Boom van Jesse heeft geen, voor ons bekende, devotieele functie.

¹⁰⁸ Ik heb vele uren gezocht naar een ander beeld of schildering van Erasmus door een Nederlandse hand. Ik heb geen anderen kunnen vinden. Ik had graag nog verder onderzoek willen doen naar de St.Pieterskerk in Leuven om de devotie van Erasmus beter te achterhalen. Helaas heb ik hier niet de ruimte voor gehad tijdens mijn onderzoek.

¹⁰⁹ Deze informatie heb ik opgedaan van Marlies van Leeuwen, gids van de Jacobikerk Utrecht tijdens een mailwisseling (november 2015). Helaas is er niet veel bekend over deze Erasmusbroederschap. Het grafsteentje met het gewei in de Jacobikerk en enkele vermeldingen in jaarrekeningen getuigen van het bestaan van de broederschap. Er is echter geen onderzoek naar gedaan. Ik heb deze bewijzen niet achterhaald, omdat ik niet de tijd had om dit grondig uit te zoeken.

¹¹⁰ Réau 1959 (zie noot 20), p. 438.

¹¹¹ Timmers 1991 (zie noot 61), p. 226.

¹¹² Zoals het dertiende-eeuwse raam in de kathedraal van Chartres. Hall 2011 (zie noot 4), p. 161.

¹¹³ Jan van Laarhoven, *De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*, Nijmegen 1992, p. 168.

¹¹⁴ Timmers 1991 (zie noot 61), p. 138.

¹¹⁵ Kirschbaum, Braunfels en Bandmann 1976 (zie noot 101), deel 4, p. 551.

In de Nederlands Hervormde Kerk te Nisse is ook een Boom van Jesse geschilderd op de triomfboog (afb. 87). Er zijn tientallen andere muurschilderingen van de Boom van Jesse (afb. 83 -86) die op andere plekken zijn geschilderd.

Het onderlinge verband

Muurschildering I – III hebben een groter onderling verband dan men in eerste instantie zou denken. Ten eerste hebben Erasmus, Christoffel en Cunera een link met water. Cunera beschermt de verdrinkenen, Erasmus de scheepvaarders en Christoffel de reizigers over het water. Daarnaast heeft St.-Andreas, de heilige van de Andrieskerk, ook een duidelijke link met water: hij was namelijk de beschermheilige van de vissers en vishandelaren. Deze link met water is te sterk aanwezig in de kerk om af te schrijven als puur toeval. Wellicht zijn deze heiligen, naast hun andere functies natuurlijk, gedeeltelijk uitgekozen door hun gezamenlijke link met water. Zoals in hoofdstuk 1 al genoemd is, weten we niets van de relatie tussen de middeleeuwse Ameronger en de rivier die langs het dorp liep of eventuele vishandel/handel over water. Mijn stelling kan dus met het bewijs dat er nu voorhanden is nog niet worden bewezen.¹¹⁶

Afbeelding 25. *Pijpaarden beeldje van heilige Catharina, 15de eeuw, 5 cm x 3 cm, Utrecht, Museum het Catharijneconvent.*

Ten tweede zijn Christoffel en Erasmus allebei een onderdeel van de veertien Noodhelpers. De Andrieskerk heeft nog een Noodhelper geëerd, namelijk Catharina van Alexandrië (25 november), de heilige waar de aangrenzende kapel aan was gewijd. In de vijftiende eeuw was Catharina ongekend populair.¹¹⁷ Desondanks denk ik niet dat er sprake is van een Noodhelpers-serie in de Andrieskerk. Muurschildering I en III verschillen stilistisch te veel van elkaar om een overkoepelend geheel te vormen. Men zou juist verwachten dat muurschildering II en III een onderdeel zijn van een serie, aangezien ze allebei de semi-schilderij setting met een randversiering hebben. De Christoffel is ook apart geschilderd van de andere twee (zie H3). Tevens waren de Noodhelpers vooral populair in Duitsland en werden in de Nederlanden de Pestheiligen geëerd.

Dat schildering IV apart is geschilderd van de rest (zie H3), wordt nog eens benadrukt als we naar de functie van de schildering kijken. Als enige beeldt het een Bijbels motief uit in plaats van een hagiografie. De boodschap is ook niet bescherming, maar verlossing. Een link met muurschilderingen

¹¹⁶ Ik heb geen voorbeeld van een andere kerk waar ook sprake is van een overkoepelend thema in de hagiografie. In kader van deze bachelor scriptie was het niet mogelijk om uitgebreid hiernaar op zoek te gaan.

¹¹⁷ Johan Oosterman, 'Heiligen, gebeden en heiligengebeden', in: Anneke B. Mulder – Bakker en Marijke Carasso-Kok (red.), *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*, Hilversum 1997, p. 163.

I – III heb ik, naast de religieuze en algemene functie natuurlijk, niet kunnen vinden. De Boom van Jesse zal voornamelijk geschilderd zijn ter decoratie en meditatie, en niet voor devotie.

Hoofdstuk 3

DE DATERING

Dateren van de muurschilderingen

Middeleeuwse muurschilderingen zijn meestal zwaar overschilderd of slecht bewaard. Het is dus niet eenvoudig om een samenhangende stijlontwikkeling uit te tekenen, mede omdat de meeste schilderingen niet gesigneerd en zelden gedateerd zijn.¹¹⁸ Het is niet mijn bedoeling om een precieze datering te geven van de muurschilderingen, maar om eerder de tijdsperiode van de mogelijke datering te onderbouwen aan de hand van feiten en ander beeldmateriaal. Er zijn geen jaarrekeningen, beschrijvingen of inventarissen¹¹⁹ bekend die de muurschilderingen of enige kunstschilderactiviteiten benoemen. De dateringen blijven dus hypothetisch.¹²⁰

De ‘Christoffel schilder’

De Christoffelschildering is door een andere hand opgebracht dan die van muurschildering II, III en IV. De schildering is geen semi-schilderij en de schilderstijl wijkt ook af van de anderen. Het kleurgebruik is gevarieerder¹²¹, de ogen zijn anders en de kleren van Christoffel zijn veel rijker aan decoratie. Bovendien wijken Christoffels haardacht en de kaaklijn af van de andere mannelijke figuren in II, III en IV. Er is sprake van meer beweging (de gebogen knie, de interactie tussen Christoffel en Jezus, de wapperende kledingstukken in de wind) dan in muurschildering II en III. Het lijkt erop dat de muurschildering van Christoffel over de randversiering van muurschildering II – Cunera is geschilderd (afb. 26), maar dit valt niet met zekerheid te zeggen. Het kan namelijk ook de

¹¹⁸ Buyle en Bergmans 1994 (zie noot 10), p. 9.

¹¹⁹ Muurschilderingen komen niet in inventarissen voor omdat ze geen mobiele objecten zijn. Ondanks dat heb ik toch gezocht naar inventarissen omdat ik hoopte devotie objecten te vinden die ik terug kon leiden naar de schilderingen. De poging was echter tevergeefs.

¹²⁰ Echter, in de verantwoording gebruik ik de dateringen die nu geopperd worden.

¹²¹ Dit kan misleidend zijn, want de restaurateur heeft natuurlijk de kleuren opgebracht. Ik ga er echter vanuit dat Jonker de kleuren naar het origineel heeft gemengd.

restauratievolgorde van Bert Jonker zijn.¹²² De schilder van Christoffel zal ik vanaf nu ‘Christoffel schilder’ noemen.

De meeste Christoffelmuurschilderingen komen in Nederland voor van 1400 – 1500.¹²³ Dit gaat gelijk op met het hoogtepunt van Christoffels populariteit. Ik heb helaas geen muurschildering kunnen vinden die qua stijl overeenkomt met muurschildering I. Echter, ik heb wel iets anders opmerkelijks gevonden. In de Christoffelmuurschildering van de St.-Maartenskerk te Kollum zijn precies dezelfde vissen geschilderd als in de Andrieskerk (afb. 27). Deze schildering is van de tweede helft van de vijftiende eeuw.

De ‘randversiering schilder’

Muurschildering II en III zijn in vergelijking met muurschildering I en IV stijver qua houding. De kleren vertonen geen beweging en de personen staan recht overeind.¹²⁴ Het is aannemelijk dat muurschildering II en III in dezelfde periode geschilderd zijn, hetzij door één hand of door meerdere. De v-kragen van de koningin (muurschildering II) en van de keizer (muurschildering III) (afb.28) lijken sterk op elkaar en de schilderingen zijn hetzelfde opgebouwd: één achtergrond kleur, met de figuren vooraan in het ‘landschap’, de gezichten frontaal of driekwart en geschilderd als semi-schilderij met randversiering. Echter, dit is niet

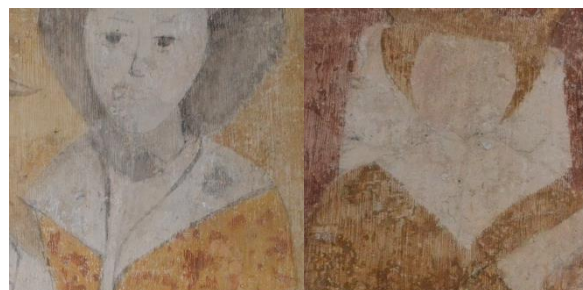
voldoende bewijs om te stellen dat muurschildering II en III gemaakt zijn door één hand. Veel stilistische kenmerken waarop men kan analyseren en vergelijken, zoals gezichten, schaduwen, decoratie, handen, haar en plooien, ontbreken in beide of in één van de schilderingen.¹²⁵ Ik wil geen overhaaste, inaccurate beweringen doen, daarom laat ik het onbepaald hoeveel handen het zijn geweest. De schilder/schilders van Cunera en Erasmus zal ik vanaf nu ‘randversiering schilder(s)’ noemen.

Afbeelding 26. Muurschildering I en II raken elkaar.

Afbeelding 27. De vissen in de Andrieskerk (links) en de vissen in St.-Maarten (rechts), details van muurschildering I en afb. 53.

Afbeelding 28. De kragen van de keizer en de koningin, detail muurschildering II en III.

¹²² In het artikel Jonker 1992 (zie noot 3) wordt hier niks over gezegd.

¹²³ Marieke van Zanten, *aldus is opgeschilderd. Middeleeuwse muurschilderingen in Friese Kerken*, Groningen/Leeuwarden 1999, p. 27 (tabel).

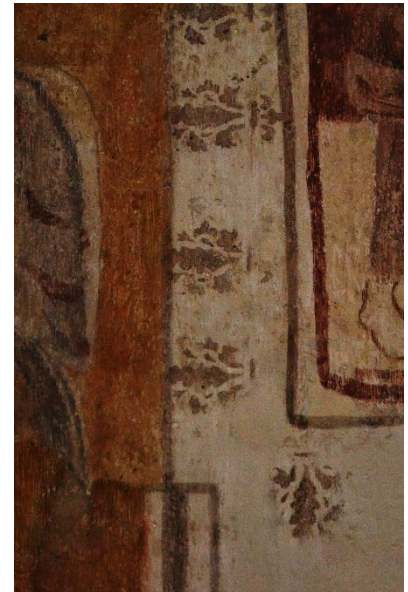
¹²⁴ Behalve bisschop Erasmus natuurlijk, maar ook hij ligt stijf op de rug.

¹²⁵ Hierbij moet niet vergeten worden dat de restaurator ook een hand hierin heeft gehad. Een restaurator laat per abuis ook zijn ‘handtekening’ achter. Echter, de overeenstemming van de randversiering, de v-kragen en de opbouw van het landschap zijn voor mij reden genoeg om aan te nemen dat dit in dezelfde tijdsperiode is getekend. Het zij door één hand, één atelier of meerdere.

Aangezien de randversiering van muurschildering III stopt waar de randversiering van muurschildering II het raakt (afb. 29), is het aannemelijk dat eerst de wurging van Cunera is geplaatst en toen pas Erasmus. Aan de hand van deze randversiering heb ik geprobeerd om de muurschilderingen te dateren. Dit is niet gelukt. Randversieringen komen zeer weinig voor in Nederland en zijn vaak niet of heel ruim gedateerd.

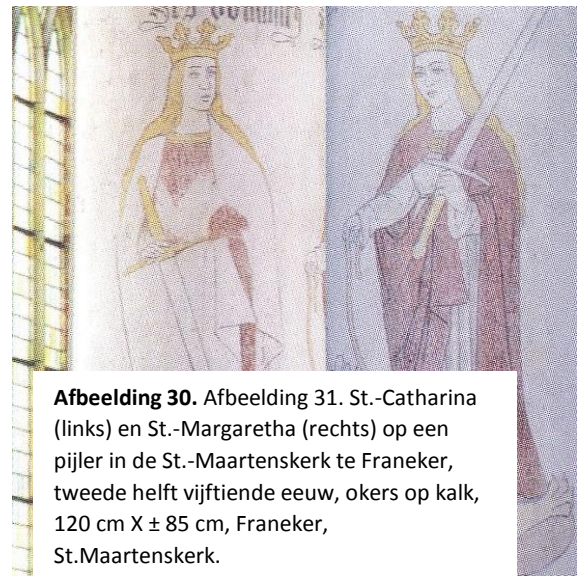
Datering van muurschilderingen I – III

Van 1450 – 1480 werd de Andrieskerk verbouwd tot een pseudo-basiliek.¹²⁶ Deze periode gaat ongeveer gelijk op met het hoogtepunt van de populariteit van Christoffel en Cunera. De drager van de muurschilderingen stond er al vanaf de dertiende eeuw. Toch dateer ik muurschilderingen II en III als tweede helft vijftiende-eeuws, omdat, ten eerste, er twee muurschilderingen van Catherina en Margaretha in de St.-Maartenskerk te Franeker zijn geschilderd die erg op muurschildering II lijken. Het is in dezelfde paars/rode kleur geschilderd, en Cunera, Catherina en Margaretha hebben dezelfde soort kroon op. Er is geen sprake van een landschap en de figuren zijn vooraan geplaatst en draaien hun gezicht driekwart naar links en naar rechts. Deze muurschilderingen van de kerk in Franeker zijn uit de tweede helft van de vijftiende eeuw.

Afbeelding 29. Muurschildering II en III raken elkaar.

Ten tweede heb ik kort kostuumonderzoek verricht.¹²⁷ De atour van het dienstmeisje gaf nieuwe inzichten: deze atour/turret met sluier komt het eerst voor in de kunst rond 1448.¹²⁸ Deze specifieke atour was in de mode van ca. 1488 tot ca. 1495.¹²⁹ De atour van het dienstmeisje komt veel overeen met de atours die de dames op hebben in afbeelding 31. De atour is wit met een lange sluier en valt over het voorhoofd waardoor de ogen van de draagster moeilijk te zien zijn. Deze miniatuur dateert uit ca. 1458.

Afbeelding 30. Afbeelding 31. St.-Catharina (links) en St.-Margaretha (rechts) op een pijler in de St.-Maartenskerk te Franeker, tweede helft vijftiende eeuw, okers op kalk, 120 cm X ± 85 cm, Franeker, St.Maartenskerk.

¹²⁶ Tuik 2004 (zie noot 7), pp. 22-23.

¹²⁷ Ik had graag nog dieper onderzoek gedaan naar de kostuums van alle figuren, maar gezien de tijdsperiode van mijn bachelor eindwerkstuk was dit helaas niet te volbrengen.

¹²⁸ De atour/turret komt voor het eerst voor in *Het koppel bij het raam*, kapeltrap in het huis van Jacques Coeur in Bourges, ca. 1448. Anne van Buren, *Illuminating Fashion. Dress in the Art of Medieval France and the Netherlands, 1325-1515*, Londen 2011, p. 178.

¹²⁹ De atour bleef natuurlijk langer in de mode, maar de specifieke atour die het dienstmeisje opheeft in muurschildering II komt in de kunst voor van ca. 1488 tot 1495. De atour veranderde tegen het eind van de

Ten derde heb ik gezocht naar overeenkomstige pelgrimsinsignes. Er zijn 24 loden en één zilveren pelgrimsinsignes gevonden die getuigen van de beroemde bedevaartsplaats Rhenen.¹³⁰ De pelgrimsinsigne van afbeelding 32 valt onder type IV en is gedateerd van ca. 1450 – 1499.¹³¹ Qua compositie komt type IV het meest overeen met muurschildering II (de koningin heeft geen haren maar alleen een kroon op, het dienstmeisje draagt een atoyer, Cunera heeft haar handen in gebed gevouwen en heeft een gelijkende kroon op). Of hier sprake is van een direct verband is niet duidelijk. De overeenkomst is desalniettemin te treffend om het af te doen als toeval. Wellicht kende de schilder van de muurschildering II deze insigne en heeft hij zich daardoor laten beïnvloeden.

Al met al vloeit uit de bovengenoemde bevindingen de volgende datering van muurschildering II en III: tweede helft vijftiende eeuw. Wanneer de Christoffel geschilderd is, blijft onduidelijk. Echter, ik durf ervan uit te gaan dat er sprake is geweest van een noordelijke ingang tot en met ca. 1480. Het is aannemelijk dat de Christoffel geschilderd is in relatie met deze ingang, omdat de Christoffelmuurschildering meer tot zijn recht komt als men vanuit deze ingang binnenkomt dan vanuit de zuidelijke ingang. De datering van Christoffel zou dan, puur gebaseerd op de relatie tussen de toen bestaande ingang en de functie van de Christoffelschildering, de eerste helft van de vijftiende eeuw zijn.

Wil men deze dateringen nog meer aanscherpen, dan

Afbeelding 31. *Vraye histoire des seigneurs de Gavre*, ca. 1458, inkt op perkament, afmetingen onbekend, KBR MS 10238, fol. 111v (detail).

Afbeelding 32. *Pelgrimsinsigne van St. Cunera*, type IV, ca 1450 – 1499, lood en tin, afmetingen onbekend, collectie van Beuningen. Gegoten in Rhenen, gevonden in Arnhem.

vijftiende eeuw. Hij werd spitsier, langer en kreeg een bijkomende flap die over de haarlijn en over een stuk van het gezicht viel. Anne van Buren 2011 (zie noot 127), p. 319.

¹³⁰ Pelgrimsinsignes werden in de vijftiende en zestiende eeuw gebruikt door pelgrims, die van een bedevaart huiswaarts keerden. Ze werden door kerkelijke instanties verkocht. De pelgrims droegen de insignes op een hoed of mantel als bescherming tegen onheil en was tevens ook een bewijs dat zij ook inderdaad het betreffende bedevaartsoord hadden bezocht. Deys 1994 (zie noot 85), pp. 34 – 35.

¹³¹ Heel veel dank aan de site www.kunera.nl. In Deys 1994 (zie noot 85) staat dat de insignes geen datering kennen, maar zijn artikel is al verouderd. Op de website van Kunera worden alle hedendaagse ontwikkelingen en bevindingen up tot date bijgehouden en verwerkt. De datering die ik dus aan de insigne geef, is naar de datering van www.kunera.nl.

is vervolgonderzoek nodig naar de bouwfases van de kerk¹³², naar het begin van de Cunera-verering in Amerongen en naar de stijlontwikkeling van middeleeuwse muurschilderingen in Nederland. Materieel en technisch onderzoek kan de datering ook preciezer maken, maar ik denk dat muurschilderingen I – III te zwaar gerestaureerd zijn om dat nog te kunnen doen.

De datering van schildering IV

De Boom van Jesse later is geschilderd dan muurschilderingen I – III. De stijl is veel geavanceerder en moderner. De schilder heeft gebruik gemaakt van schaduwen, gracieuze bewegingen en kleine details. De koppen van de koningen ogen ook veel moderner dan die in de muurschilderingen I – III. Bovendien is de drager zestiende-eeuws. Zoals eerder genoemd kreeg de kerk in Amerongen in 1555 van het St.-Pieter kapittel een glasschenking. De bouw van de toren, gevolgd door het koor, begon in 1526/1527. Het is niet bekend waar deze glasschenking is geplaatst en hoe groot deze glasschenking is geweest. Ik vind het aannemelijk dat de glasschenking, in ieder geval een gedeelte ervan, in het koor is geplaatst, aangezien er geen reparaties of aanpassingen aan het schip bekend zijn rond deze tijd.¹³³ In dat geval geeft de glasschenking van 1555 de afronding van de bouw weer. Wellicht is toen ook de Boom van Jesse geplaatst. Veel later kan het niet geweest zijn, want in 1581, zoals eerder genoemd, werd het Katholicisme officieel verboden door de Staten van Utrecht. Veel eerder dan 1555 kan het ook niet geweest zijn, omdat in 1526/1527 de bouw van het koor pas begon. De Boom van Jesse kan dus geschilderd zijn tussen 1526 en 1580. Echter, ik acht de datering ca. 1555 meer plausibel.

¹³² Archeologisch bewijs van een noordelijke ingang zou de datering van Christoffel kunnen bevestigen.

¹³³ De glasschenking kan natuurlijk ook voor in de toren geweest zijn, maar dit is niet aannemelijk omdat deze toren al 30 jaar af was. De toren schijnt wel glas-in-loodramen te hebben gehad. Hier weten we echter niks van. Het is wel bekend dat de stenen traceringen met glas-in-loodramen, in het schip en in het koor, in 1811 werden verwisseld voor houten ramen. Tuik 2004 (zie noot 7), p. 174. Dat de toren stenen traceringen heeft gehad is te zien in de tekening van P. van Liender *Het torentje op het koor* (1750) dat in bezit is van Collectie Waller.

CONCLUSIE

Ik begon mijn onderzoek met de onderzoeksvraag: Wat stellen de vier muurschilderingen in de Andrieskerk te Amerongen voor en hoe kunnen ze op basis van iconografie en historische context uitgelegd en gedateerd worden? Tijdens het onderzoek is duidelijk geworden dat de muurschilderingen in de Andrieskerk moeilijk hun geheimen prijsgeven. Desalniettemin zijn de grootste vraagstukken over de muurschilderingen beantwoord. Aan de hand van iconografie en historische context werden hun functies duidelijk en konden de muurschilderingen beter begrepen en gedateerd worden.

Een muurschildering maakt integraal deel uit van de architectuur. Om haar geheimen in zijn geheel te ontrafelen moet men het groter geheel weten. De Andrieskerk in Amerongen werd opgedragen aan St.-Andreas en Het Heylig Cruys en werd ergens in de dertiende eeuw gebouwd. Het dorp was één van de belangrijkste domeinen van het Utrechtse domkapittel. De kerk kende veel vijandelijke aanvallen en verwoestingen. Deze zorgden voor vele verbouwingen en reparaties. De architectuur van de Andrieskerk is daardoor een grote puzzel geworden: één die bijna niet op te lossen is. De Andrieskerk laat niet veel los over de context en functie van de muurschilderingen. Het is niet bekend hoe het interieur van de Andrieskerk eruit heeft gezien tijdens de middeleeuwen. Of de kerk relieken en andere devotionele objecten met betrekking tot de afgebeelde heiligen heeft gehad is eveneens onbekend. Het blijft dus gissen hoe de muurschilderingen gecorrespondeerd hebben met het kerkinterieur. Was het een nisje? Of een sacristie? Er moet eerst uitgebreid archeologisch onderzoek gedaan worden naar de kerk zelf, willen we deze vragen beantwoorden. Desondanks is er tijdens dit onderzoek wel duidelijk geworden dat muurschildering I – Christoffel vanuit de voormalige noordelijke ingang slecht te zien was, waardoor het bestaan van de noordelijke ingang, waaruit de Christoffel zeer goed is te zien, zeer aannemelijk wordt. De plaats van een Christoffelbeeltenis was belangrijk voor zijn functie als beschermheilige.

De muurschilderingen geven zich meer prijs als ze vanuit een bredere historische context en vanuit de iconografie worden bekeken. Muurschilderingen maakten deel uit van een boeiende beeldentaal, die gebruikt werd om de Bijbel en de christelijke leer te vertalen voor de meestal

ongeleeterde tijdgenoten. Een tweede functie was het ‘veredelen’ van het kerkinterieur. Dit zijn de algemene functies van de muurschilderingen in de Andrieskerk, maar er is meer. Beeltenissen van Cunera, Erasmus en Christoffel boden bescherming aan de gelovigen en ze hadden een devotieele functie. Amerongen was van de vijftiende tot zeventiende eeuw een bedevaartsplaats voor Cunera. Het fungeerde hoogstwaarschijnlijk als een tussenstation voor massa’s pelgrims die naar Rhenen trokken voor de Cunera-verering. De muurschildering in de Andrieskerk van Cunera is hier mee te verbinden. Wellicht is het een ‘aandachtstrekker’ geweest voor de pelgrims of was het onderdeel van een Cunera-nisje. Al met al valt er te concluderen dat er geen sprake is van een iconografisch, samenhangend, overkoepelend programma, maar dat de verschillende heiligen vooral een vererings- en beschermingsfunctie hadden, het zij voor verschillende groepen mensen.

Naast het plaatsen van de muurschildering II heb ik ook een andere identificatie geopperd voor de meest linker figuur. De figuur stelt niet Ursula voor, zoals in de literatuur beweerd wordt. De iconografische elementen die voorkomen met een beeltenis van Ursula zijn niet te vinden in muurschildering II. Bovendien is een afbeelding met Ursula en Cunera samen zeer ongewoon. Het meest linker figuur moet, naar mijn mening, koning Radboud voorstellen. Dit personage komt voor in de Cunera legende. Er is een kroon te ontwaren op het hoofd als men de vreemde schijf en het hoofddekseel opnieuw bekijkt. Het jongetje aan de voeten Radboud is met zijn hostie, die verwijst naar de eucharistie, goed te plaatsen: Radboud kijkt toe terwijl zijn geliefde Cunera gewurgd wordt en bekeerd zich door haar ‘offer’ en martelaarschap tot het christendom.

Erasmus was de patroon van de zeevaarders en schippers. Deze link met het water deelt hij met Christoffel, beschermer van reizigers over water, St.-Andreas, beschermer van de vissers, en Cunera, beschermster van de verdrinkene. Helaas weten we niets van middeleeuws Amerongen in relatie met vishandel of handel over het water. Mijn stelling, dat deze patroonheiligen gedeeltelijk zijn gekozen door hun relatie met water, kan pas bevestigd worden als er eerst onderzoek gedaan wordt naar de economie van middeleeuws Amerongen. Christoffel, Catharina van Alexandrië en Erasmus zijn onderling nogmaals te verbinden, omdat ze behoorden tot de veertien Noodhelpers. Er is in de Andrieskerk echter geen sprake van een Noodhelpers-serie, omdat de schilderingen onderling te veel van elkaar verschillen. Bovendien kan Catharina van Alexandrië er niet bij betrokken worden, omdat de kapel die aan haar gewijd was, niet meer bestaat.

Schildering IV – Boom van Jesse staat zowel wat betreft datering, boodschap en stijl buiten de andere muurschilderingen. Het beeldt als enige een Bijbels motief uit in plaats van een hagiografie. De boodschap van de schildering is ook niet bescherming, maar verlossing en redding. De Boom van Jesse zal voornamelijk geschilderd zijn ter decoratie en niet voor devotieele doeleinden zoals bij muurschildering I – III.

De dateringen van de muurschilderingen zijn onbevredigend. Naar aanleiding van het onderzoek kwam ik niet verder dan tweede helft van de vijftiende eeuw als ruimgenomen datering voor muurschilderingen II en III, en eerste helft van de vijftiende eeuw voor muurschildering I. Er zijn

nu geen bewijzen voorhanden die deze datering kunnen aanscherpen. In de literatuur is dit wel gebeurd, maar deze beweringen zijn te verwaarlozen omdat ze geen enkele beargumentering hebben. De schildering van de Boom van Jesse heeft daarentegen wel een nauwkeurigere datering gekregen door dit onderzoek. Het zal waarschijnlijk rond het midden van de eeuw vervaardigd zijn, samen met de glasschenking van het St.-Pieter kapittel.

Tijdens dit onderzoek is er niet gekeken naar schildertechnieken en – materialen. Het innerlijk uitzicht van de muurschilderingen is niet volledig bekend en onderzocht. Dit is een gemis. De gebruikte pigmenten, het bindmiddel of de mortellaag zouden het grote mysterie omtrent de datering kunnen oplossen. Echter, ik denk dat de muurschilderingen te zwaar gerestaureerd en beschadigd zijn om het technisch te onderzoeken. Daarbij is een verdere studie naar middeleeuwse muurschilderingen in de Nederlanden ook nodig. We weten in het algemeen te weinig van middeleeuwse muurschilderingen om specifieke casussen, zoals deze in mijn bachelor eindwerkstuk, geheel op te lossen.

Kader 1: Specifieke informatie over de Andrieskerk

Monumentennummer van de kerk is 7755. De kerk bevindt zich in het centrum van oud Amerongen. Het adres is Hof 16, 3958 CH Amerongen. De lengteas van de kerk is op het westen (toren) en het noorden (koor) gericht. De kerk is gewijd aan het Heylig Cruys en St.-Andreas. De gedenkdag van St.-Andreas is 30 november en Heilig-Kruisdag is 14 december.

Afbeelding 33. De toren, 1526-1527, Andrieskerk Amerongen.

Afbeelding 34. De noordoostelijke hoek vanaf buiten gefotografeerd, Andrieskerk Amerongen

Afbeelding 35. De noordelijke buitenmuur, Andrieskerk Amerongen. De twaalfde-eeuwse tufstenen (lichter en grijzer van kleur) is duidelijk te zien.

Afbeelding 36. De tufstenen muur, Andrieskerk Amerongen.

Kader 2: overzicht belangrijke gebeurtenissen¹³⁴

JAAR/PERIODE	GEBEURTENIS
± 1000	Bouw St.-Pieterskerk
13 ^{de} eeuw	Bouw eenbeukig romaans kerkje met apsis en sacristie op plaats van huidige Andrieskerk die werd gewijd aan de kerk van Het Heylig Cruys en Sint Andreas (afb 2.) <i>Afmetingen¹³⁵:</i> <i>Kerkschip ca. 21 m (5 traveeën) x ca. 8 m</i> <i>Apsis ca. 3m x ca. 4 m</i> <i>Sacristie ca. 4 m x 4 m</i>
1427	Gelderse aanvallen verwoesten de kerk van Het Heylig Cruys en St.-Andreas. ¹³⁶
1450-1480	Kerk uitgebouwd tot pseudo-basiliek Bouw Catharina van Alexandrië-kapel (?) Muurschilderingen in de noordoostelijke hoek geschilderd (?) <i>Afmetingen¹³⁷:</i> <i>Kerkschip: ca. 23,5 m (5,5 traveeën) x ca. 16 m</i>
1525	St.-Pieterskerk buiten gebruik gesteld.
1526	Begin bouw nieuwe westtoren en kleine reparaties in kerk
1527	Bouw westtoren voltooid. Rond deze tijd is ook het nieuwe koor gebouwd.
1555	Het St.-Pieter kapittel doet een glasschenking aan de kerk in Amerongen. Triomfboog schildering geschilderd (?)
1581	Katholicisme officieel verboden door de Staten van Utrecht
1585	Spaanse en Staatse troepen treffen elkaar ten zuidwesten van Amerongen. De St. –Andrieskerk werd beschadigd.
1615-1616	Sloop St.-Pieterskerk
1656	Bouw Natewisch-kapel
1672-73	Fransen verwoesten de kerk, waaronder de preekstoel en de beelden van Van Reede en zijn vrouw.
1856	De muurschilderingen ontdekt tijdens de verbouwing in het bijzijn van N.C. Kist en vervolgens weer overgewit.
1990 – 1992	De muurschilderingen worden bevrijd van hun kalklaag en worden gerestaureerd.

¹³⁴ Dit overzicht is gemaakt aan de hand van informatie uit H1 en aanvullende dateringen uit Tuik 2004 (zie noot 7), Groningen 2001 (zie noot 5) en Kurpershoek 1996 (zie noot 47).

¹³⁵ Tuik 2004 (zie noot 7), p. 35.

¹³⁶ Van Groningen (2000) en Putten (2013) beweren de kerk ook verwoest is in 1482 omdat de Gelderse groepen toen weer aanvielen in de omstreken. Echter, er is geen bron die zegt dat Amerongen hier ook onder leide. Wellicht is de kerk toen bespaard gebleven.

¹³⁷ Tuik 2004 (zie noot 7), p. 36.

Afbeelding 37. Het kerkerinterieur, Andrieskerk Amerongen.

BIJLAGE 2A – MUURSCHILDING I – CHRISTOFFEL

Afbeelding 38. St.-Christoffel muurschildering (muurschildering I), tweede helft vijftiende eeuw, schildering op kalk, ± 250 cm x ± 210 cm, Amerongen, Andrieskerk.

Afbeelding 39. Tekening van muurschildering I.

Kader 1: Iconografische beschrijving muurschildering I¹³⁸

De Pre-iconografische beschrijving

In muurschildering I is een grote man (figuur 1) te zien die een klein kind (figuur 2) op zijn rug heeft. Figuur 1 is qua formaat vele maten groter dan de rest. Hij staat tot zijn enkels in het water en zijn linker knie is iets gebogen. Hij leunt op een staf, zijn rechterhand is wel te zien, maar zijn linkerhand ontbreekt. De linkermouw is echter wel te ontwaren, bovenaan de staf. Hij kijkt figuur 2 aan over zijn schouder. Het lijkt of figuur 1 in zijn haar een haarband of iets dergelijks heeft gehad. Zijn gezicht wordt omkranst met een ronde aureool. Hij draagt een met goud/geel gedecoreerde, witte/beige mantel en een tuniek van dezelfde kleur. Het in de wind gedrapeerde stuk stof achter zijn rug lijkt bij de kledij van het figuur 2 te horen.

Van figuur 2 is nog maar weinig te zien. Hij draagt een donkergrijze/blauwe kledij. Zijn beide handen ontbreken door een lacune. Zijn hoofd is ook omkranst met een aureool.

Aan de linkerkant van figuur 1 en 2 bevindt zich land. Het landschap is bruin en loopt bovenin puntsgewijs uit (afb.44). Tussen deze 'punten' is rood land. Ter hoogte van het scheenbeen van figuur 1 zit een persoon aan de rand van het water (figuur 41). Zijn handen zijn in beweging en hij houdt een hengel vast. Figuur 3 heeft rood met witte kledij aan. Een stuk van het bovenlijf en zijn hoofd ontbreken. Achter hem bevinden zich enkele niet identificeerbare vlekken. Boven figuur 3 staat een ander persoon (figuur 4). Van figuur 4 is alleen nog maar een linker gedeelte van zijn lijf zichtbaar.

Links van figuur 4 staat een paars/rood gebouwcomplex. Het heeft een schoorsteen en de deur is naar binnen geopend. Boven de deur zit een driehoekig tympaan/raam. De muur die zichtbaar is heeft twee ramen. Rechtsboven het gebouwcomplex zwemmen twee vissen in het water met hun koppen naar rechts.

De iconografische beschrijving:

Muurschildering I stelt Christoffel voor die Christus als kind op zijn schouder over het water draagt (afb.38). Christoffel is te herkennen aan zijn reusachtige grote, zijn overtocht over het water, Kindje Jezus op zijn schouder en zijn staf.¹³⁹

Figuur 1 is Christoffel die Kindje Jezus (figuur 2) over het water draagt naar het land. Het Kindje Jezus maakte waarschijnlijk een sprekend of zegenend gebaar, en had een wereldbol in de hand (zie afb. 46, 49, 51, 52 en 53). Wellicht heeft in zijn aureool een onderscheidend kruis gestaan, maar er is niets meer van te zien.

Figuur 3 is een vissertje (afb.41). De combinatie van het vissertje en de twee vissen (afb. 44) maken duidelijk dat het 'landschap' waar Christoffel in staat water is. De vlekken achter figuur 3 (afb. 42) zijn volgens N.C. Kist 'eene mand tot bergeing der gevangen visch' en 'een klein dier, veel gelijkende op eene kat'.¹⁴⁰ Figuur 4 (afb. 41) is hoogstwaarschijnlijk een heremiet/kluizenaar geweest (zie afb. 47, 48 en 50). De heremiet komt ook in de legende voor en wordt vaak afgebeeld bij een beeltenis van Christoffel.¹⁴¹ De heremiet zou dan met een lantaarn in de hand naar Christoffel toegekeerd staan. N.C. Kist beweert ook deze heremiet te hebben gezien in 1856 (zie kader 3). Achter

¹³⁸ Als er over links of rechts wordt gesproken, wordt niet het heraldische links of rechts bedoeld, maar wordt er gedacht vanuit het perspectief van de aanschouwer. De iconografische interpretatie staat in H2.

¹³⁹ Kirschbaum, Braunfels en Bandmann 1976 (zie noot 101), deel 5, pp. 495 – 507; Timmers 1991 (zie noot 61), pp. 245 – 246.

¹⁴⁰ Kist 1857 (zie noot 2), p. 502.

¹⁴¹ Timmers 1978 (zie noot 61), p. 246.

de heremiet bevindt zich zijn kapel (afb.6).¹⁴² Deze kapel wordt ook vaak afgebeeld in Christoffel-beeltenissen (zie afb. 47).¹⁴³

Legende van Christoffel (25 juli)¹⁴⁴

Christoffel of Christophorus (Christusdrager) was een reus uit Kanaän die besloot in dienst te treden van de machtigste heer die hij kon vinden. Hij trad als eerste in dienst bij een grote koning, maar hij merkte dat deze bang was voor de duivel. Daarop besloot hij om zijn diensten aan te bieden aan deze machtigere duivel, maar toen Christoffel erachter kwam dat deze op zijn beurt weer bang was voor het gekruisigde beeld van Christus, besloot hij om Christus op te zoeken en bij hem in dienst te treden. Op zoek naar deze machtigste heer kwam hij in contact met een kluizenaar. Deze raadde hem aan om Christus te dienen door reizigers en pelgrims over een gevaarlijke rivier te dragen. Op een stormachtige nacht vroeg een klein kind om over het water gedragen te worden. Tijdens deze overtocht merkte Christoffel dat het kind steeds zwaarder werd, en slechts met grote moeite kon hij het kind veilig aan de overkant brengen. Daarop vertelde het kind dat hij Jezus Christus was en hij zo zwaar was omdat hij de last van de hele wereld op zijn schouders torste. Christoffel, die eerst Reprobus (verworpen) heette, kreeg zijn naam als Christusdrager en aanvaardde Jezus als machtigste Heer. De legende van Christoffel gaat nog verder, maar voor muurschildering I is alleen het genoemde stuk van belang.

¹⁴² Bert Jonker zegt dat de muurschilderingen zelfs voorzien zijn van ruitvormige glas-in-lood. Ik zie daar niks van terug, behalve een paar vage willekeurige strepen. Jonker heeft het er ook niet bij gerestaureerd. Jonker 1992 (noot 3), p. 13.

¹⁴³ Timmers 1978 (zie noot 61), p. 246.

¹⁴⁴ Naar: Jacobus de Voragine 1993 (zie noot 23), pp. 10-14.

Afbeelding 40. *Het hoofd van Christoffel en het Christuskind, detail muurschildering I.*

Afbeelding 41. *Het vissertje en de heremiet, detail muurschildering I.*

Afbeelding 42. *De vage figuren achter het vissertje, detail muurschildering I.*

Afbeelding 43. *De kapel, detail muurschildering I.*

Afbeelding 44. *Het landschap en de vissen, detail muurschildering I.*

Kader 2: Technische beschrijving muurschildering I¹⁴⁵

De drager van muurschildering I is een dertiende-eeuwse, tufstenen muur dat hergebruikt materiaal uit de twaalfde eeuw bevat. De pigmenten zijn geschilderd op een voorgeprepareerde, witte dunne kalklaag. Verdere studie naar de stratigrafie is nog niet gedaan.¹⁴⁶ De kleuren zijn voornamelijk organische, aardkleurige pigmenten. De witte kalklaag is duidelijk door de pigmenten heen te zien. Of de schildering met behulp van een calque of een rasterwerk is geschilderd is onduidelijk.

De hele muurschildering is gerestaureerd door Bert Jonker, namens het restauratiebedrijf Van der Sluys & Van Dijk, in 1992 met behulp van de *tratteggio* techniek.¹⁴⁷ De stuclaag werd verbeterd door deze dóór de kalklaag en schildering heen te injecteren met een versterkingsmiddel. Hierna werden de beschadigen opgevuld met een kalk/zilverzandspecie en werden daarna in de achtergrondkleur geschilderd. Waar nodig werd ook zwaar geretoucheerd.¹⁴⁸

Het afgebeelde heeft geen contouren, met uitzondering van het gezicht, het kleed, de hand en de benen van de Christoffel, de handen van de vissende persoon en de vissen. De muurschildering manifesteert zich over de gehele breedte van de muur (± 250 cm) en eindigt naar boven met een lengte van ± 210 cm. Rechts stopt de schildering bij een verticale moet, die langzaam naar boven buigt. De christoffel is meer dan levensgroot. Er is sprake van een lacune tussen de Christoffels knie en de kapel. De lacune is ontstaan door een schoorsteenkanaal en deze is geheel opgevuld in 1992. Een kleinere lacune bevindt zich op borsthoogte aan de rechter kant van Kindje Jezus. De dateringen is volgens Tuik (2004)¹⁴⁹ en de Andrieskerk¹⁵⁰ ca. 1450.

¹⁴⁵ Voor de plek van muurschildering I zie afb. 5.

¹⁴⁶ De ondergrond waarop een muurschildering zich bevindt heet de bepleistering. Deze bestaat meestal uit twee lagen: een ruwe laag ter effening van het bouw materiaal en een dunnere lag als afwerking. De samenstelling is wisselend, maar hoofdzakelijk een mengsel van kalk en zand. Buyle en Bergmans 1994 (zie noot 10), p. 193.

¹⁴⁷ De *tratteggio* is een techniek van retoucheren waarbij de leemtes van de muurschildering ingevuld worden met fijne kleurstreepjes, die van dichtbij te onderscheiden zijn, maar op afstand in het geheel opgaan. Buyle en Bergmans 1994 (zie noot 10), p. 195.

¹⁴⁸ Jonker 1992 (zie noot 3), p. 13.

¹⁴⁹ Tuik 2004 (zie noot 7), p. 25

¹⁵⁰ Anoniem z.j. (zie noot 1), ongepagineerd.

Kader 3: Muurschildering I volgens N.C. Kist, Bert Jonker en Stichting Andrieskerk

Volgens N.C. Kist(1856)¹⁵¹

'Het derde tafereel was geplaatst boven het tweede. Men zag eene zee of liever een zeeboezem vol visschen, aan beide zijden begrensd door rotsen, en op die zee een schip met mast en zeilen. Dit laatste was echter zeer onduidelijk. Aan den zuidelijken oever van dien zeeboezem was slechts geteekend een koepel, tegen de rotsen hangende en restende op twee schuins geplaatste balken, gelijk in vroegeren tijd bij ons te lande aan de stadswallen en muren gezien werd. Aan den zuidelijken oever zag men op den achtergrond eene kleine kapel, die verlicht scheen, en met geopende deur. Daarin een bejaarde monnik in gebukte houding, nagenoeg levensgroot, met de regterhand steunende op eene kruk, in de linkerhand eene brandende lantaren omhoog heffende, naar de zee gekeerd. Op korten afstand voor dien monnik een persoon van jeugdiger leeftijd in burgerlijke kleding, aan den oever der zee met eenen hengel visschende, dien hengel opheffende, waaraan een visch; achter dien persoon eene mand tot berging der gevangen visch, en daarachter een klein dier, veel gelijkende op eene kat. Noch diepte, noch proportie werd in dit schilderstuk gevonden. – Zou deze schildering ook kunnen voorstellen de levensomstandigheden van St. Andries? Eerst als jeugdig persoon visschende; vervolgens als monnik bij eene kapel (symbool der kerk, te Constantinopel door hem gesticht) aan een zeeboezem tusschen rotsige oevers (de Dardanellen), eene lichtende lantaren omhoog heffende (om het licht des Evangelies te verspreiden)? (Alles doet vermoeden, dat hier een S. Christoffel is afgebeeld. De monnik met den lantaarn, even als op de door Ottley bekend geworden prent, en op eene derde schildering van S. Christoffel, onlangs weder in de kerk te Zaltbommel ontdekt, stelt dit schier buiten twijfel.) En zou dan ook de als lijk voorkomende bisschop insgelijks St. Andries na zijnen marteldood moeten voorstellen?'

Volgens Bert Jonker (1992)¹⁵²

'Deze schildering zal in 1856 waarschijnlijk globaal vrij gelegd zijn, anders had men vast niet in de staf en mantel van Christoffel, want daar gaat het hier om, een schip met mast en zeilen gezien. Het hoofd van Christoffel en het kind, beide met aureool, zijn zelfs onder oude stuclaag tevoorschijn gekomen, die deze al bedekte in 1856! Het vissertje en de monnik zijn grotendeels verdwenen door het al eerdergenoemde schoorsteenkanaal, dat tot in deze schildering liep. De deur van de kapel, geheel links, is naar binnen toe geopend en de twee ramen zijn zelfs voorzien van ruitvormig glas-in-loodwerk. Van een koepel of schuin geplaatste balken is niets teruggevonden.'

Volgens Stichting Andrieskerk (z.j)¹⁵³

'Hoog tegen de muur is ca. 1450 een Christoforus (Christoffel) geschilderd. (...) Christoffel wist van de gevaren onderweg en hoe een mens ver van huis kon verdwalen, en zo werd hij de beschermheilige van reizigers, vreemdelingen, pelgrims en later van vrachtwagenchauffeurs. In Amerongen, waar eeuwenlang reizigers door het dorp trokken, was hij dus goed op zijn plaats.'

¹⁵¹ Kist 1857 (zie noot 2), pp. 501 – 502.

¹⁵² Jonker 1992 (zie noot 3), p. 11.

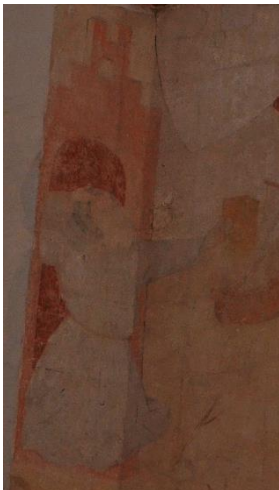
¹⁵³ Anoniem z.j. (zie noot 1), ongepagineerd.

Afbeelding 45. *De eerste St.-Christoffel*, voor 1540, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Zaltbommel, St.-Maartenskerk.

Afbeelding 46. *De tweede St.-Christoffel*, voor 1540 schildering op kalk, afmetingen onbekend, Zaltbommel, St.-Maartenskerk.

Afbeelding 47. *De kluizenaar/monnik van de eerste St.-Christoffel*, detail muurschildering *De eerste St.-Christoffel*.

Afbeelding 48. *De kluizenaar/monnik van de tweede St.-Christoffel*, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Zaltbommel, St.-Maartenskerk.

Afbeelding 49. *De derde St. Christoffel*, ca. 1540, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Zaltbommel, St.-Maartenskerk.

Afbeelding 50. *De kluizenaar/monnik van de derde St.-Christoffel*, ca. 1540, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Zaltbommel, St.-Maartenskerk.

Afbeelding 51. *St.-Christoffel muurschildering*, z. jr., schildering op kalk, afmetingen onbekend, Utrecht, Jacobikerk.

Afbeelding 52. *Christoffelvoorstelling en restant Laatste Oordeel*, eind vijftiende eeuw, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Terwolde, Kerk van Terwolde.

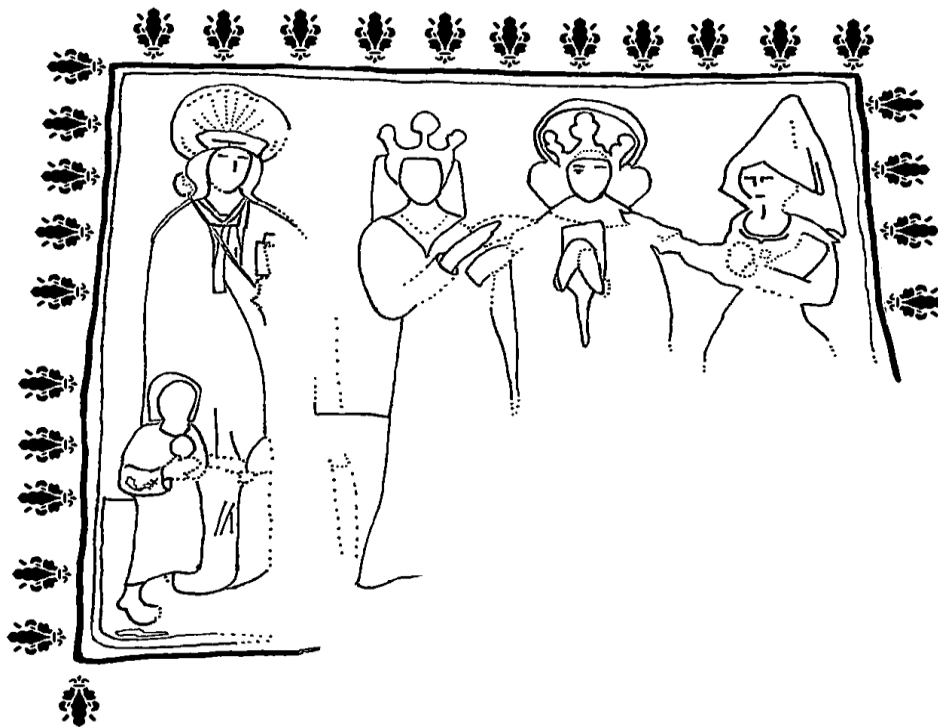

Afbeelding 53. *St.-Christoffel muurschildering*, tweede helft vijftiende eeuw, okers op kalk, 400 cm X 300 cm, Kollum, St.-Maartenskerk.

BIJLAGE 2B – MUURSCHILDING II – CUNERA

Afbeelding 54. St.-Cunera (muurschildering II), tweede helft vijftiende eeuw, schildering op kalk, 150 cm x 173 cm, Amerongen, Andrieskerk

Afbeelding 55. Tekening van muurschildering II.

Kader 1: Iconografische beschrijving muurschildering II¹⁵⁴

De Pre-iconografische beschrijving

In muurschildering II zijn vijf figuren te zien. De vierde persoon (figuur 4), vanaf links gerekend, heeft een goudbruine kroon met een witte aureool op en om haar hoofd en heeft haar handen voor haar borst gevouwen met een goudbruin boek daarachter. Ze is een vrouw. Haar haren, van dezelfde kleur als het boek, zitten volumineus tegen de zijkanten haar hoofd. Wellicht bestond haar haren uit vlechtjes, of was het opgestoken met een crespine/templettes aan de zijkanten van haar hoofd, maar dat is enkel giswerk. Haar kledij is wit. Het lijkt of haar kleding openvalt onder het boek: dit kan er dan op wijzen dat ze een mantel droeg, maar dit is niet meer duidelijk te zien. Ze is frontaal afgebeeld. Om haar nek ligt een stuk stof dat door twee andere figuren naast haar wordt strakgetrokken: links figuur 3 en rechts figuur 5.

Figuur 3 heeft eveneens een kroon op, maar deze heeft geen aureool maar een witte sluier. Ze is een vrouw. Van haar haren is niks te zien. Ze draagt een goudbruine jurk met een V-hals met een witte kraag. Het lijkt erop dat ze met beide handen het stuk stof dat rondom de nek van figuur 4 ligt, vasthoudt.

Figuur 5 is eveneens een vrouw. Ze draagt een paars met roze jurk en heeft een grote witte atour op haar hoofd. Van haar haren is niks te zien. In haar gezicht zijn nog haar wenkbrauwen en neusbrug te ontdekken. Ze trekt met haar handen het stuk stof strak.

Figuur 1 staat geheel links op de muurschildering. Het geslacht is niet duidelijk. De haren die dunnetjes over de schouders lopen, suggereren dat het hier om een vrouw gaat. Echter, de kledingdracht en de haardacht zijn mannelijk. De roze kraag van zijn/haar witte mantel bestaat uit allerlei samengeknoopte uiteinden. Op de rechterborst heeft hij/ze een vierkantig object dat gedeeltelijk is verdwenen door een lacune. Wat dit is, is niet duidelijk. Over zijn/haar linkerschouder steunt een langwerpige voorwerp met een stompuiteinde. Daarboven bevindt zich een lacune, dus misschien heeft er meer aan dit voorwerp vastgezet. De figuur heeft een langwerpige, roze hoofddekkel met daarachter een goudbruine schijf (aureool?). De schijf is omrand met dezelfde kleur en heeft strepen/stralen die vanuit het hoofddekkel rondom uitwaaien. Aan de hand van kostuumstudie is duidelijk dat er het een en ander aan ontbreekt/fout gerestaureerd is. Het kan zijn dat het een barbette of burlat is geweest, maar niets is uitgesloten.

Figuur 2 bevindt zich aan de voeten van figuur 1. Het is een jongetje met een rond voorwerp in zijn handen. Hij draagt een lange paars/roze tuniek en heeft een blote linkervoet. Zijn rechtervoet is verdwenen. Rechts van hem zijn paarse kleurvlakken te herkennen.

De iconografische beschrijving:

Muurschildering II stelt de wurging van de heilige Cunera voor (afb. 54).¹⁵⁵ Cunera is te herkennen aan haar wurgdoek (meestal wit, zie afb. 59, 60, 63 en 64), haar moordenaressen (de koningin en het dienstmeisje) en aan een bijbel of palmtak.¹⁵⁶ Cunera draagt vaak een vorstelijk gewaad en is gekroond (afb. 60, 61, 62, 63 en 64).¹⁵⁷

Figuur 4 is Cunera (afb.56). Zij wordt met de wurgdoek gewurgd door de koningin (figuur 3) (afb. 57) en door het dienstmeisje van de koningin (figuur 5) (afb. 56). Wie figuur 1 (afb.57) moet voorstellen staat ter discussie. Bert Jonker en zijn navolgers beweren dat het Ursula is, maar figuur 1 vertoont geen één van Ursula's iconografische elementen. Figuur 2 (afb. 58) zou dan een jongetje zijn die bescherming zoekt onder Ursula's mantel. Ik denk dat figuur 1 koning Radboud is, die met een

¹⁵⁴ Als er over links of rechts wordt gesproken, wordt niet het heraldische links of rechts bedoeld, maar wordt er gedacht vanuit het perspectief van de aanschouwer. De iconografische interpretatie staat in H2.

¹⁵⁵ Op afbeelding 2 is het heel goed te zien dat de muurschildering twee horizonnen heeft. De horizon tussen de meest linkse vrouw en de rand is veel lager dan de horizon tussen de meest linkse vrouw en de koningin.

¹⁵⁶ Timmers 1978 (zie noot 61), pp. 275-276.

¹⁵⁷ Kirschbaum, Braunfels en Bandmann 1976 (zie noot 101), deel 7, pp. 356-358.

Bijbel in de hand toekijkt hoe zijn geliefde Cunera gewurgd wordt. Figuur 2 is een jongetje die de bekering van Radboud symboliseert met een hostie in de hand. Zie voor een uitgebreide argumentering hoofdstuk 3.

*De legende van Cunera (12 juli)*¹⁵⁸

Cunera leefde in de vierde eeuw en bevond zich in het gezelschap van Ursula die na een pelgrimstocht naar Rome door de Hunnen in Keulen werd vermoord. Alleen Cunera wist te ontkomen en kwam aan het hof van de Friese Koning Radboud te Rhenen. Aldaar leidt Cunera een vroom christelijk leven. De koning waardeert Cunera's deugdzaamheid en verheft haar boven de rest van zijn gevolg door haar de sleutels van paleis te geven. De koningin krijgt hoogte van de bijzondere belangstelling die haar echtgenoot voor Cunera koestert en vertelt enkele leugens om zijn liefde voor Cunera te verminderen. Dit mag echter niet baten en als de koning op een dag uit jagen gaat, wurgt de koningin samen met haar dienstmeisje Cunera uit jaloezie. Het lichaam begraven ze in een stal. Als de koning terugkomt van de jacht, weigeren zijn paarden de stal in te gaan en al gauw wordt het lichaam van Cunera ontdekt. De koningin verliest haar verstand en stort zich van een hoge berg. Het kamermeisje wordt als medeplichtige veroordeeld tot de brandstapel. Radboud wijdt zijn paleis aan Cunera en wordt prompt christen.

¹⁵⁸ Cunera werd niet oorspronkelijk in de *Legenda aurea* opgenomen maar werd er later aan toegevoegd aan Middelnederlandse bewerkingen. Van Buren 1997 (zie noot 4), p. 8. Zoals eerdergenoemd geeft Edmonds 1992 (zie noot 99) een aantal oorspronkelijke Cunera legendes.

Afbeelding 56. *Cunera en het dienstmeisje van de koningin*, detail muurschildering II.

Afbeelding 57. *De onbekende vrouw en de koningin*, detail muurschildering II.

Afbeelding 58. *Het jongetje met de bol met naast hem het niet identificeerbare object/ Persoon*, detail muurschildering II.

Kader 2: Technische beschrijving muurschildering II¹⁵⁹

De drager van muurschildering II is een dertiende-eeuwse, tufstenen muur dat hergebruikt materiaal uit de twaalfde eeuw bevat. De pigmenten zijn geschilderd op een voor geprepareerde, witte dunne kalklaag. Verdere studie naar de stratigrafie is nog niet gedaan. De kleuren zijn voornamelijk organische, aardkleurige pigmenten. De witte kalklaag is duidelijk door de pigmenten heen te zien. Of de schildering met behulp van een calque of een rasterwerk is geschilderd is onduidelijk.

De muurschildering bevindt zich op 3 meter boven de vloer en heeft in zijn oorspronkelijke staat een afmeting gekend van 150 cm lang en 173 cm breed. Het is net zoals muurschildering III in een lijst geschilderd. Deze lijst heeft een randversiering van 15 cm breed. De randversiering bestaat uit een bies van 1,5 cm dik en een repetitiemotief van lelieachtige sjablonen. Zesentwintig zijn er daarvan vandaag de dag nog te zien. Een aantal van de sjablonen en een stuk van de bies ontbreken aan de onder- en rechterkant. Aan de hand van de afstand tussen de sjablonen kan er uitgerekend worden hoeveel sjablonen er oorspronkelijk hebben gezeten. Dit komt uit op ± 16 ontbrekende sjablonen. De oorspronkelijke lijst heeft dus waarschijnlijk ± 42 sjablonen gehad. Elke sjabloon is 11 cm lang en 7,9 cm breed.

De muurschildering is gerestaureerd door Bert Jonker in 1992 met behulp van de *tratteggio* techniek. De stuclaag werd verbeterd door deze dóór de kalklaag en schildering heen te injecteren met een versterkingsmiddel. Hierna werden de beschadigen opgevuld met een kalk/zilverzandspecie en werden daarna in de achtergrondkleur geschilderd. Waar nodig werd zwaar geretoucheerd.¹⁶⁰

Één kwart van de schildering is rechtsonder verdwenen. Deze beschadiging is ook ontstaan door het eerdergenoemde schoorsteenkanaal. Het afgebeelde heeft geen contouren, met uitzondering van de gezichten en stukjes van de kleding. Muurschildering II is er het slechts aan toe. De gezichtsuitdrukkingen ontbreken volledig. Bovendien is er sprake van nog een lacune langs de gehele rechterzijde van de meest linker vrouw. Het is opvallend dat Bert Jonker het bovenste gedeelte, ter hoogte van het gezicht van de linker vrouw, wel gerestaureerd heeft in de oorspronkelijke achtergrondkleur. Dit heeft hij ook gedaan aan de linkerkant van haar gezicht, ter hoogte van haar oor, waar een nog kleinere lacune zit. In hoofdstuk 3 zal hier nog verder op in gegaan worden. Wellicht heeft Jonker hier een restauratiefout begaan. De lacunes liggen niet dieper in de muur en zijn opgevuld met een latere witte kalklaag tot gelijk niveau van de muurschildering. De datering van deze muurschildering varieert van ca. 1450¹⁶¹, ca. 1460¹⁶² tot midden 15^e eeuw¹⁶³.

¹⁵⁹ Voor de plek van muurschildering II zie afb. 5.

¹⁶⁰ Jonker 1992 (zie noot 3), p. 13.

¹⁶¹ Anoniem z.j. (zie noot 1), ongepagineerd.

¹⁶² Tuik 2004 (zie noot 7), p. 26.

¹⁶³ Carasso – Kok 2001 (zie noot 6), p. 44.

Kader 3: Muurschildering II volgens N.C. Kist, Bert Jonker en Stichting Andrieskerk

Volgens N.C. Kist (1857)¹⁶⁴

‘Het tweede tafaereel was ook zeer geschonden. Het werd gevonden aan den muur naast het koor, en naast het zooo even gemelde [Muurschildering III – Erasmus]. Het schijnt eene schilderij te hebben moeten voorstellen, althans het was gevat in eene geschilderde lijst van naast elkander geplaatste lelien, gelijk op de vroeger vermelde kleederen gevonden zijn en men nog op het burgerlijk wapen der gemeente Amerongen ziet. De kleinste helft deze schilderij was nog slechts zichtbaar. Hierop een meer dan levensgroot vrouwelijk beeld, met eene stoel bekleed, op het hoofd eene kroon, gelijk waarmede de koningen van het Roomsche rijk werden afgebeeld, een groot boek (misboek?) in de hand, en een klein kind aan de voeten staande. Het overige was vernietigd.’

Volgens Bert Jonker (1992)¹⁶⁵

‘We hebben hier te maken met de wurging van de heilige Cunera. Cunera staat hier, tweede rechts met de handen gevouwen voor de borst. Zij draagt een kroon met daar omheen een aureool. Aan weerszijden van Cunera een vrouwelijke figuur, die beiden de wurgdoek, die om de hals van Cunera is geslagen, in de rechterhand vasthouden. De vrouwelijke figuur links, is de heilige Ursula met aan haar voeten een kind dat de mantel openhoudt. Rechts aan de voeten van Ursula is nog een kleine aanzet te zien van nog een kind. (...) Ursula is afgebeeld in een lang gewaad, met een boek in haar linkerhand en een pijl in haar rechterhand. Op haar hoofd een kapje, met daarboven een aureool.’

Volgens Stichting Andrieskerk (z.j)¹⁶⁶

Stichting Andrieskerk presenteert muurschildering II als een fresco. De datering, is net zoals de andere muurschilderingen rond 1450. Daarnaast neemt de stichting van Bert Jonker over dat de meest linker vrouw Ursula is. In de tekst staat verder niks over de muurschildering zelf. Het gaat vooral in op de legende van Cunera en Ursula.¹⁶⁷

¹⁶⁴ N.C. Kist 1857 (zie noot 2), p. 501.

¹⁶⁵ Jonker 1992 (zie noot 3), p. 10.

¹⁶⁶ Anoniem z.j. (zie noot 1), ongepagineerd.

¹⁶⁷ In de tekst staan veel foutieve dingen. Zo wordt gezegd dat Cunera gewurgd wordt met een sluijer. Het woord ‘dwale’ wordt in alle Middelnederlandse teksten gebruikt om het moordwapen van Cunera te omschrijven. Dwale betekent letterlijk ‘doek’. Bovendien zijn de muurschilderingen geen fresco’s (zie noot 10).

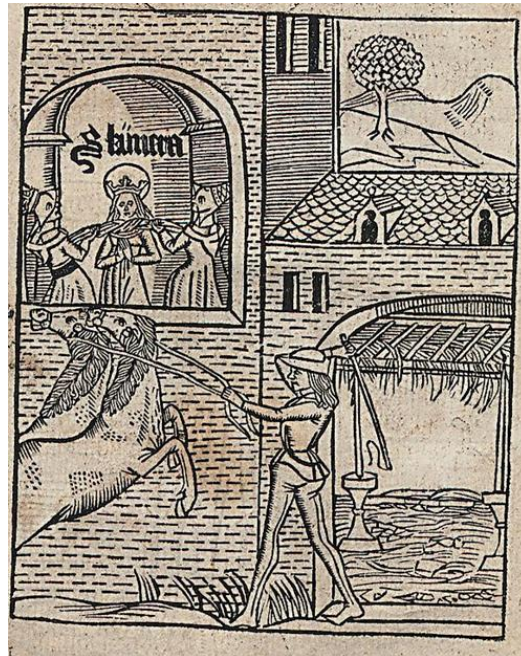
Afbeelding 59. *Getijdenboek*, ca. 1440 – 1460, inkt op perkament, 19 cm x 23 cm, KB Den Haag 133 E 17, 200r (detail).

Afbeelding 60. *Getijdenboek*, ca. 1470, inkt op perkament, 50 cm x 45 cm, KB Den Haag 131 G 4, 187r (detail).

Afbeelding 61. Gedrukt door Govert van Ghemen te Gouda of Leiden, *Leven ende Passie van Sinte Kunera*, ca. 1488, inkt op papier, ULB [zonder nummer], 3v (detail).

Afbeelding 62. Gedrukt door Govert van Ghemen te Gouda of Leiden, *Leven ende Passie van Sinte Kunera*, ca. 1488, inkt op papier, ULB [zonder nummer], 2r (detail).

Afbeelding 63. Muurschildering van *Cunera*, z. jr., schildering op kalk, afmetingen onbekend, Enkhuizen, Zuiderkerk.

Afbeelding 64. Martelaarschap van de heilige *Cunera*, ca. 1540, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Terwolde, Kerk van Terwolde.

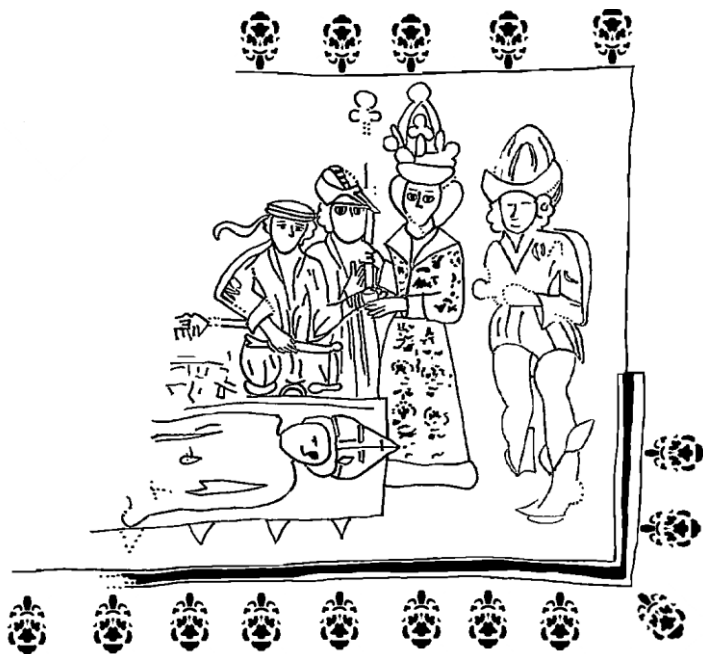
BIJLAGE 2C – MUURSCHILDING III – ERASMUS

Afbeelding 65. *St.-Erasmus (muurschildering III)*, tweede helft vijftiende eeuw, schildering op kalk, ±155 cm x ± 165 cm, Amerongen, Andrieskerk.

Afbeelding 66. *Tweede stuk van St.-Erasmus (muurschildering III) dat door de hoek is geschilderd*, tweede helft vijftiende eeuw, schildering op kalk, ± 155 cm x ± 40 cm, Amerongen, Andrieskerk.

Afbeelding 67. *Tekening van muurschildering III.*

Kader 1: Iconografische beschrijving muurschildering III¹⁶⁸

De Pre-iconografische beschrijving

In muurschildering III zijn er vier staande personen te zien en één liggende (figuur 4). Figuur 1 en 2 staan achter figuur 4 die op een tafel-/plank constructie ligt. Figuur 1 heeft in de linkerhand een zwarte langwerpige staaf en met de rechterhand geeft hij een scepter/staf aan figuur 3. Het is een man. Zijn kledij is wit en heeft veel plooien. Hij draagt een kleine kaproen, waarvan de flap naar links in de lucht hangt. Als we dit wierige stuk stof buiten beschouwing laten, kan figuur 1 ook een normale hoed op hebben. Hij kijkt naar rechts. Zijn benen zijn verscholen door de tafel/plank waar figuur 4 op ligt. Links van hem bevinden zich kriskras zwarte strepen.

Figuur 2 heeft zijn handen voor zijn borst in gebedshouding gevouwen. Het is een man. Hij lijkt de toeschouwer aan te kijken. Zijn hoofddekseel is erg onduidelijk. Het lijkt een jagershoed, maar het zou ook een helm kunnen zijn die versierd is met veren of iets dergelijks. Dit is gebaseerd op het streepjespatroon dat zich op het hoofddekseel bevindt. Zie voor een voorbeeld van deze versierde helm in afbeelding 71. Zijn kleding is moeilijk te achterhalen. Het lijkt op een witte tuniek, maar het is niet te zien of hij daaronder een broek draagt.

Aan het hoofdeinde van de tafel-/plankconstructie staat nog een man (figuur 3). Hij is keizerlijk, want hij draagt een grote keizerskroon en pakt de scepter/staf aan van figuur 1. De kroon heeft driepas vormen. Hij draagt een luxueuze okergele mantel met rode textielversiering. De vormen van de versiering zijn hetzelfde als de sjablonen van de randversiering van de muurschildering.¹⁶⁹ Het is echter zeer vervaagd. De zwarte vlek onder zijn kin interpreteer ik als een baard, die ooit rondom de hele kaak heeft gezeten.¹⁷⁰

Op de tafel/plankconstructie ligt een man met een mijter op (figuur 4). Alleen zijn intieme delen zijn bekleed met een witte doek. In zijn buik zit een gat waar ingewanden uitkomen. Hoe deze ingewanden eruit worden gehaald is niet te zien door een lacune. Zijn benen zijn eveneens niet te zien. Zijn haar is zwart. Zijn gezicht kijkt, vanuit de toeschouwer gezien, naar beneden.

Figuur 5 bevindt zich op de andere muur, omdat deze schildering door de muur is geschilderd. Hij staat links van figuur 3. Hij draagt een niet bestaand hoofddekseel. Het is een grote, gele bolle hoed met aan de onderkant twee grijze flappen die omhoogsteken. Wellicht moet het een soort helm voorstellen (spangenhelm?). Hij draagt een korte, grijze tuniek met daaronder een okergele broek met dezelfde textielversiering als die van de keizer. Dit is echter zeer slecht te zien en alleen te reconstrueren aan de hand van het gewaad van de koning. Zijn handen wijzen erop dat hij iets vast gehouden heeft. Achter de rechterschouder is een tweede aanzet van een schouder en een arm te zien. Dit kan een onderdeel geweest zijn van zijn tuniek, maar kan ook de voortekening geweest zijn of een schetsfout van de schilder.

¹⁶⁸ Als er over links of rechts wordt gesproken, wordt niet het heraldische links of rechts bedoeld, maar wordt er gedacht vanuit het perspectief van de aanschouwer. De iconografische interpretatie staat in H2.

¹⁶⁹ De stelling van N.C. Kist dat dit dezelfde leliën zouden zijn als die van het Amerongse wapen is dus onjuist (kader 3). Het is niet aannemelijk dat de schilder van de muurschilderingen deze 'Amerongse' lelie gebruikt heeft om een buitenlandse Keizer mee te versieren.

¹⁷⁰ Kist 1956 (zie noot 2) en Jonker 1992 (zie noot 3) weren dat het hier gaat om een vrouw (zie kader 3). Dit is echter fout. De kroon en het gewaad wijzen erop dat dit personage een man is geweest. Bovendien zijn er sporen van een baard te vinden. De vergissing is echter logisch als men het haar van de keizer vergelijkt met die van Cunera (zie bijlage 2C – muurschildering II). Het haar is namelijk op dezelfde volumineuze wijze aan het hoofd gezet.

De iconografische beschrijving:

Muurschildering III beeldt de marteling van Erasmus van Elmo af (afb.1). Erasmus is te herkennen aan zijn bisschopsmijter, de windas en palmtak (afb. 8).¹⁷¹ Als patroon van de zeevaarders en schippers is zijn attribuut een windas met ankertouw. Toen men later dit attribuut niet meer begreep, meende men, dat Sant'Elmo zijn martelwerktuig in de hand hield. Men verhaalde dat hij gefolterd zou zijn doordat beulen zijn ingewanden met een windas uit zijn lichaam getrokken hadden (afb. 73, 74, 75, 76 en 77). In de late middeleeuwen wordt hij daarom ook de patroon tegen ingewandsziekten en darmklachten.¹⁷² Hij was de patroon voor gitaarbouwers en makers van andere snaarinstrumenten, vanwege zijn uitgedraaide darmen.¹⁷³

Bisschop Erasmus (figuur 4) ligt op een pijnbank terwijl zijn darmen uitgedraaid worden (afb.68). Van het martelwerktuig, de windas, is bijna niets meer te zien: alleen de hendel die de beul (figuur 1) (afb. 69) aandraait is te zien. De beul draagt een kaproen die vaker te zien is bij beulen (afb. 70 en 76) Ik heb geen afbeelding van de marteling van Erasmus kunnen vinden waar een beul een staf/scepter aangeeft aan de keizer (figuur 3). Wat deze handeling dus betekent is mij niet bekend. De strepen naast de beul kunnen geïnterpreteerd worden als de opgewonden darmen van Erasmus of als onderdeel van de windas.

Figuur 2 is een dienaar van keizer, maar wat zijn functie is, is mij niet duidelijk. Wellicht is hij een ridder, maar hij kan ook gezien worden als jager als men de jagershoed aanneemt als hoofddekseel. Naast hem staat de keizer (figuur 3) (afb. 69) die de opdracht geeft om Erasmus te martelen. Figuur 5 (afb. 69) is waarschijnlijk ook een dienaar. Het is opvallend dat de keizers in afbeelding 74 en 75 een soort gelijke hoed ophebben zoals figuur 5. Echter, in muurschildering III is figuur 5 niet de gezaghebbende. Hij lijkt eerder een ridder te zijn.

De legende van Erasmus van Elmo (2 juni)¹⁷⁴

Erasmus is een legendarische bisschop van Antiochië, die zich tijdens de vervolging van Diocletianus in het gebergte van Libanon verschool. Op Gods bevel keerde hij echter terug naar zijn bisschopsstad terug en, aldaar gevangengenomen, doorstond hij een reeks martelingen. Hij werd daarop door engelen naar Illyrië overgebracht, waar hij te Sirmium omwille van het geloof opnieuw allerlei folteringen te doorstaan had. Hier werd hij weer op wonderbare wijze, nu door aartsengel Michaël, uit de kerker bevrijd en naar Formia in Campanië gebracht, waar hij nog zeven jaar lang vol ijver werkzaam was. In 303 stierf hij uiteindelijk toch als martelaar.

¹⁷¹ Kirschbaum, Braunfels en Bandmann 1976 (zie noot 101), deel 6,, pp. 156-157.

¹⁷² Timmers 1978 (zie noot 61), pp. 255-256.

¹⁷³ Réau 1959 (zie noot 20), deel 1, p. 438.

¹⁷⁴ Voor een uitgebreide versie van Erasmus' legendie zie: Réau 1959 (zie noot 20), pp. 437-438.

Afbeelding 68. Erasmus die op de pijnbank ligt, detail muurschildering III.

Afbeelding 69. De beul, de ridder/jager en de keizer, detail muurschildering III

Afbeelding 70. Jacques de Baerze, *Triptiek Heiligen en Martelaren* (detail), 1390-1391, gepolychromeerd hout, afmetingen onbekend, Dijon. MBA.

Afbeelding 71. De plaag van de sprinkhanen (detail), ca. 1376-77, materiaal onbekend, afmetingen onbekend, Paris, Château d'Angers.

Kader 2: Technische beschrijving muurschildering III¹⁷⁵

De drager van muurschildering III is een dertiende-eeuwse, tufstenen muur dat hergebruikt materiaal uit de twaalfde eeuw bevat. De pigmenten zijn geschilderd op een voor geprepareerde, witte dunne kalklaag. Verdere studie naar de stratigrafie is nog niet gedaan. De kleuren zijn voornamelijk organische, aardkleurige pigmenten. De witte kalklaag is duidelijk door de pigmenten heen te zien. Of de schildering met behulp van een calque of een rasterwerk is geschilderd is onduidelijk.

Muurschildering III is voor 40 centimeter door de hoek geschilderd. Vier figuren bevinden zich naast het raam op de noordelijke muur, en de rest van de schildering, de vijfde persoon, bevindt zich op de oostelijke muur. De muurschildering bevindt zich om 2,2 meter boven de vloer en is ± 155 cm lang en 205 cm breed. Het is net zoals muurschildering II in een lijst geschilderd. Echter, deze lijst is niet overal hetzelfde. De bovenste randversiering kent alleen een met sjabloon opgebrachte lelie van 17 cm hoog. Vervolgens raakt de randversiering van muurschildering II de rechterrاند van muurschildering III. Op deze rand is er dus alleen aan de onderste zijde sprake van twee lilies en een dubbele bies van 24,5 cm. De onderste rand heeft in zijn geheel vervolgens deze randversiering ook. In totaal heeft muurschildering III nog 16 zichtbare lelie sjablonen. Ervan uitgaande dat de linker grens van muurschildering III gelijk is aan het raam en dat er geen verdere onderbreking is geweest in de randversiering, valt er terug te rekenen dat de oorspronkelijke muurschildering ± 28 van deze sjablonen heeft gehad. Waar de randversiering van muurschildering II de rand raakt, heeft nooit een sjabloon die bij muurschildering III hoort, gezeten.

De muurschildering is gerestaureerd door Bert Jonker in 1992 met behulp van de *tratteggio* techniek. De stuclaag werd verbeterd door deze dóór de kalklaag en schildering heen te injecteren met een versterkingsmiddel. Hierna werden de beschadigen opgevuld met een kalk/zilverzandspecie en werden daarna in de achtergrondkleur geschilderd. Waar nodig werd zwaar geretoucheerd.¹⁷⁶

Ongeveer één vierde van de schildering is verdwenen. Deze beschadiging is waarschijnlijk veroorzaakt door werkzaamheden aan het raam. Het afgebeelde heeft duidelijke contouren, op enkele plekken waar de bepleistering is beschadigd na (zoals bij de staf/scepter, de kroon, handen van de figuur 5, de buik van de liggende persoon en de linkerschoen van de persoon op de oostelijke muur.) De gezichtsuitdrukkingen zijn bijna niet meer te onderscheiden. Gedeeltes van de neus en lippen ontbreken bij alle afgebeelde personen. De muurschildering kent maar een enkele hele grote, lacune. Deze begint mij het onderstel van de liggende persoon en gaat door tot aan het raam. De lacune is tot op gelijke hoogte van de schildering witgepleisterd. De datering van deze muurschildering varieert van ca. 1450¹⁷⁷, ca. 1460¹⁷⁸ en eind 15^e eeuw¹⁷⁹.

¹⁷⁵ Voor de plek van muurschildering III zie afb. 5.

¹⁷⁶ Jonker 1992 (zie noot 3), p. 13.

¹⁷⁷ Anoniem z.j. (zie noot 1), ongepagineerd..

¹⁷⁸ Tuik 2004 (zie noot 7), p. 28.

¹⁷⁹ Van Groningen 2000 (zie noot 5), p. 86.

Kader 3: Muurschildering III volgens N.C. Kist, Bert Jonker en Stichting Andrieskerk

Volgens N.C. Kist (1857)¹⁸⁰

‘Tegen den noordelijken muur zag men het lijk van eenen bisschop liggen, waarbij drie personen levensgroot, namelijk twee ridders blootshoofds, en een vrouwelijk beeld. Een der geharnaste ridders had een wapenrok aan, even als het kleed der vrouw, van lichtgele kleur, met lelien bezaaid. Het vrouwelijk beeld moest waarschijnlijk de vrouw des ridders voorstellen. Deze beide personen stonden aan het hoofdeinde. De derde persoon, met de linkerhand gestoken in de draagband van zijn zwaard, stond achter het lijk iets lager, of was misschien in een knielende houding, gedeeltelijk bedekt door het voor hem liggende lijk, maar verder duidelijk.’

Volgens Bert Jonker (1992)¹⁸¹

‘Later bij het vrijleggen blijkt de omschrijving van Kist grotendeels te kloppen. De twee ridders zijn inderdaad afgebeeld, maar niet blootshoofds. De ene ridder, afgebeeld op de oostmuur, draagt een mijterachtige hoed. De ridder draagt een harnas met hieronder een broek in okergele kleur met hierop rode leliën. Diezelfde leliën sieren het okergele kleed van de figuur naast hem. Dit is ogenschijnlijk een vrouw, maar de driekroon doet een keizer vermoeden. Links achter de keizer de tweede ridder in het harnas met helm. Samen houden ze eens staf (?) vast. Links van deze ridder de figuur, die volgens het schrijven zijn hand in een draagband gestoken heeft. Na nader beschouwing blijkt deze een beulsknecht te zijn, die met zijn rechterhand een windas bedient om de darmen uit de voor hem op een baar liggende bisschop te trekken. Het gaat hier dus om de heilige Erasmus!’

Volgens Stichting Andrieskerk (z.j)¹⁸²

Stichting Andrieskerk presenteert muurschildering III als een fresco. De datering, is net zoals de andere muurschilderingen rond 1450. Verder gaat Stichting Andrieskerk in op de legende van bisschop Erasmus.

¹⁸⁰ Kist 1857 (zie noot 2), p. 501.

¹⁸¹ Jonker 1992 (zie noot 3), p. 9.

¹⁸² Anoniem z.j. (zie noot 1), ongepagineerd.

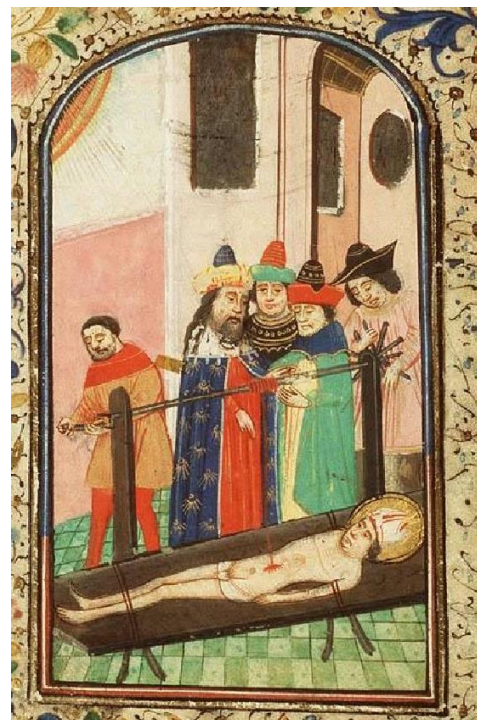
Afbeelding 72. *Gebedenboek*, ca. 1525, 56 cm x44 cm, KB Den Haag, RMMW 10 E4, 98v (detail).

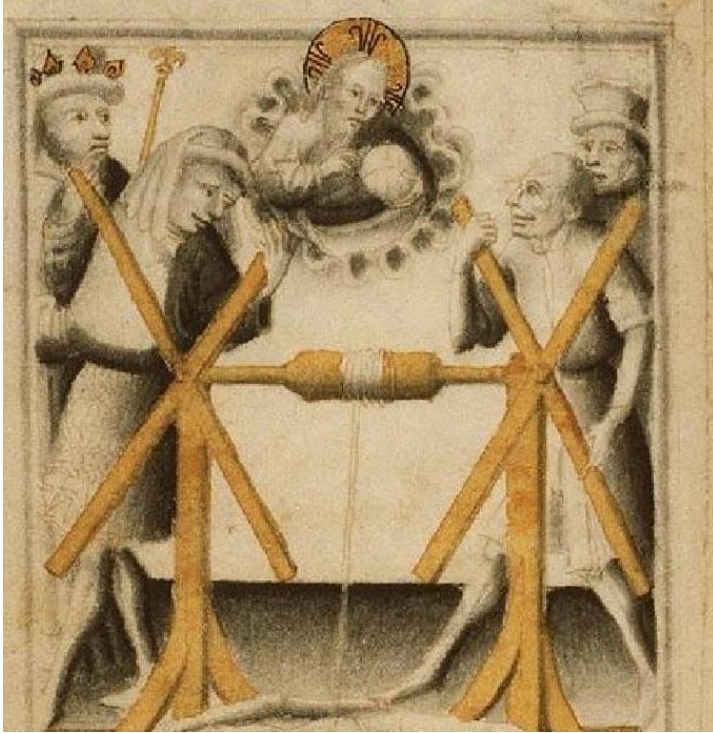
Afbeelding 73. *Getijdenboek*, ca. 1500-1510, 28 cm x26 cm, KB Den Haag, 135 J 10, 124r (detail).

Afbeelding 74. *Getijdenboek*, ca. 1495, 53 cm x40 cm, KB Den Haag, 135 G 19, 140v (detail).

Afbeelding 75. *Getijdenboek*, ca. 1440-1460, 96 cm x58 cm, KB Den Haag, 135 G 10, 137v (detail).

Afbeelding 76. Getijdenboek, ca. 1440-1460, 75 cm x 50 cm, KB Den Haag 74 G35, fol. 94v (detail).

Afbeelding 77. De marteling van Erasmus, 15e eeuw, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Båstad (Zweden), Mariakerk.

BIJLAGE 2D – SCHILDERING IV – BOOM VAN JESSE

Afbeelding 78. Schildering IV, ca. 1555, schildering op kalk, $\pm 9,2$ m x $\pm 0,6$ m, Amerongen, Andrieskerk.

Afbeelding 79. De triumfboog vanaf de westerzijde gefotografeerd, Andrieskerk Amerongen

A

B

Afbeelding 80. Tekening van Schildering IV. A is noordelijke schildering met Jesse en B de zuidelijke schildering met Maria en kindje Jezus.

Kader 1: Iconografische beschrijving schildering IV¹⁸³

De Pre-iconografische beschrijving

Schildering is in een smalle, lange strook geschilderd over de triomfboog. Aan de noordelijke zijde is onderdaan een man te zien (figuur 1), achterover op een stoel. Uit zijn zijde ontspruiten groene takken die helemaal over de hele strook lopen, naar de andere, zuidelijke zijde. Hij heeft een witgrijze baard en blauwe kledij. In de takken bevinden zich bloemen waaruit een tiental mannen (figuur 2 – 11) uitkomen tot borsthoogte. Deze mannen zitten verspreid over de takken. Ze hebben allemaal een kroon op (weliswaar in verschillende vormen) en bewegen vrijelijk. De groeiende tak eindigt aan de zuidelijke zijde, helemaal onderaan. Daar staat een vrouwelijk figuur op de allerlaatste bloem (figuur 12). Haar hele lijf is afgebeeld. In haar armen heeft ze een naakt kindje (figuur 13). Ze is gekleed in een losse tunica en heeft haar haren los. Het kindje beweegt met de benen en wijst naar het oosten.

De iconografische beschrijving:

Schildering IV stelt de Boom van Jesse voor. De Boom van Jesse is te herkennen aan de slapende Isai, de boom die uit zijn zijde groeit, de koningen die uit takken/bloesems zitten/komen, en aan Maria en Kindje Jezus die zich aan het uiteinde van de takken bevinden.¹⁸⁴ Het symboliseert de stamboom van Jezus.¹⁸⁵

Vanuit Isai/Jesse (figuur 1) ontspruit de boom. Het lijkt of Jesse zijn ogen open heeft en naar boven kijkt in muurschildering IV, maar Jesse is altijd in een slapende stand. Het is namelijk naar de analogie van Adam geschilderd, uit wiens zijde, terwijl hij sliep, een rib werd genomen, waaruit Eva werd gevormd.¹⁸⁶ De tien mannen (figuur 2 -11) zijn een gedeelte van de twaalf koningen van Juda. Twee koningen ontbreken. De koningen op de schildering zijn niet aan de hand van iconografie te onderscheiden, maar de namen zijn, gebaseerd op de Bijbel, achtereenvolgens: David, Salomo, Rehabeam, Abia, Asa, Jehosafat, Joram, Uzzia, Jotam, Achaz, Hizkia en Manasse (zie afb. 81 en 82).¹⁸⁷ Jehosafat en Joram ontbreken dus. Maria (figuur 12) staat met Kindje Jezus (figuur 13) in haar armen aan het eindpunt van de boom.

Herkomst

In Jesaja 11: 1 -16 staat: 'Want er zal een Rijsje voortkomen uit den afgehouden tronk van Isai, en een Scheut uit zijn wortelen zal Vrucht voortbrengen.' Met 'Rijsje' wordt Jezus Christus bedoeld.¹⁸⁸

¹⁸³ Als er over links of rechts wordt gesproken, wordt niet het heraldische links of rechts bedoeld, maar wordt er gedacht vanuit het perspectief van de aanschouwer. De iconografische interpretatie staat in H2.

¹⁸⁴ Kirschbaum, Braunfels en Bandmann 1976 (zie noot 101), deel 4, p. 551.

¹⁸⁵ Timmers 1991 (zie noot 61), p. 46.

¹⁸⁶ Timmers 1991 (zie noot 61), p. 46.

¹⁸⁷ Timmers 1991 (zie noot 61), p. 46.

¹⁸⁸ Timmers 1991 (zie noot 61), p. 46.

Jesse

David

Salomo

Rehabeam

Abia

Asa

Afbeelding 81. *De personages op de noordzijde van de schildering.*

Uzzia

Jotam

Achaz

Hizkia

Manasse

Maria met Jezus

Afbeelding 82. De personages op de zuidzijde van de schildering.

Kader 2: Technische beschrijving schildering IV¹⁸⁹

De drager van schildering IV is een zestiende-eeuwse bakstenen triomfboog dat zich tussen het schip en het koor bevindt. De schildering is op de binnenzijde van de boog geschilderd (afb.1) De pigmenten van schildering IV zijn veel feller, kleurrijker en veelzijdiger dan de pigmenten die gebruikt zijn voor de muurschilderingen I – III. Het is geschilderd op een geprepareerde, witte dunne kalklaag. Verdere studie naar de stratigrafie is nog niet gedaan. De witte kalklaag is duidelijk door de pigmenten heen te zien. Of de schildering met behulp van een calque of een rasterwerk is geschilderd is onduidelijk.

De exacte afmetingen van schildering IV zijn niet bekend. De voeten van boog staan 6,2 meter uit elkaar en de boog is ± 60 cm breed. Aan de hand deze gegevens schat ik de schildering $\pm 9,2$ m lang. De spatkrachten van de boog worden opgevangen door een trekstang.

De schildering is zwaar gerestaureerd door Bert Jonker in 1992. Hij heeft niet gebruik gemaakt van de *tratteggio* techniek zoals bij de andere muurschilderingen, maar heeft de kleurvlakken opgevuld op een aquarel-achtige manier. De zuidelijke kant behoefde zwaar retoucheerwerk, wilde men van beneden af een duidelijke waarneming hebben. Daarom heeft Jonker ervoor gekozen om de zaak om te draaien en de achtergrond in dezelfde kleurtoon te brengen al die van de noordkant, die veel minder beschadigd was, en zo kwamen de figuren zeer duidelijk naar voren. De beschadigingen zijn opgevuld met een specie van kalk/zilverzand tot het juiste niveau en werden in de juiste kleur gebracht. De contouren werden opgehaald en meer aangezet.¹⁹⁰

Precies in het midden van de schildering is een lacune, waardoor twee koningen ontbreken. Dit komt door latere reparaties aan de boog. Men zegt dat er ook kogelgaten in de triomfboog zitten, erin geschoten door een dominee die in de negentiende eeuw een vogel wilde neerhalen die in de kerk rondvlog. Hiervan zijn echter geen bewijzen. De datering van de muurschildering varieert van begin 16^e eeuw¹⁹¹, ca. 1550¹⁹² en de hele 16^e eeuw¹⁹³.

¹⁸⁹ Voor de plek van schildering IV zie afb. 5.

¹⁹⁰ Jonker (zie noot 3), p. 13.

¹⁹¹ Anoniem z.j. (zie noot 1), ongepagineerd.

¹⁹² Groningen 2000 (zie noot 5), p. 86.

¹⁹³ Tuik 2004 (zie noot 7), p. 29.

Kader 3: Schildering IV volgens N.C. Kist, Bert Jonker en Stichting Andrieskerk

Volgens N.C. Kist (1857)¹⁹⁴

‘Boven den boog van het koor een paar engelen.’

Volgens Bert Jonker (1992)¹⁹⁵

‘Hier blijken de schilderijen te zitten. Het zijn geen engelen, zoals Kist zei, maar koningen. Naar later blijkt, maken ze deel uit van de Boom van Jesse, die op de binnenkant van de boog geschilderd is.’

Volgens Stichting Andrieskerk (z.j)¹⁹⁶

‘De vondst in onze kerk omvat een voorstelling, welke oorspronkelijk het gehele gedeelte van de triomfboog boven de trekstang bevatte. Op de noordkant zien we Jesse, zitten op een soort troon. Hij ondersteunt zijn hoofd met zijn rechterhand en kijkt omhoog. Uit zijn linkerborst groeit een rank, die slingerend omhoog klinkt en aan de andere kant van de boog weer daalt. Hier zien wie Maria met het kindje Jezus op de arm. Tussen Jesse en Maria met het kind in, zijn 10 koningen geschilderd, elk vanaf hun middel komend uit verschillende bloemen. Oorspronkelijk waren het 12 koningen, maar in het midden van de boog zijn door een reparatie twee koningen verdwenen. De 10 koningen hebben een scepter in hun hand en een muts of tulband op hun hoofd met een kroon eromheen. De 4^e koning heeft niet zoals de anderen een mantel aan, maar draagt een Romeinse tuniek en heeft alleen maar een kroon op zijn hoofd. De schuine kant van de boog is ter plaatse van de schildering geheel zwart geschilderd en markeert aldus de schildering. In het midden van de zwarte band zijn om en om een rondje en een ruitvormpje geschilderd. Deze zijn nog vaag waarneembaar. Rond het hoofd van de 4^e koning zitten verschillende gaatjes in het stucwerk. Waarschijnlijk heeft ooit een wanhopige koster, die niet wist hoe hij de rondvliegende duiven in de kerk moest vangen, zijn jachtgeweer gehaald en op de duiven, die op de trekstang zaten, geschoten met een schot hagel. De schildering stamt uit het begin van de 16^e eeuw. De restaurateur heeft de fresco gerestaureerd zonder toevoegingen. Alleen de oude kalkresten zijn verwijderd en op de achtergrond is in oorspronkelijke kleuren ingevuld.’

¹⁹⁴ Kist 1857 (zie noot 2), p. 500.

¹⁹⁵ Jonker 1992 (zie noot 3), p. 8.

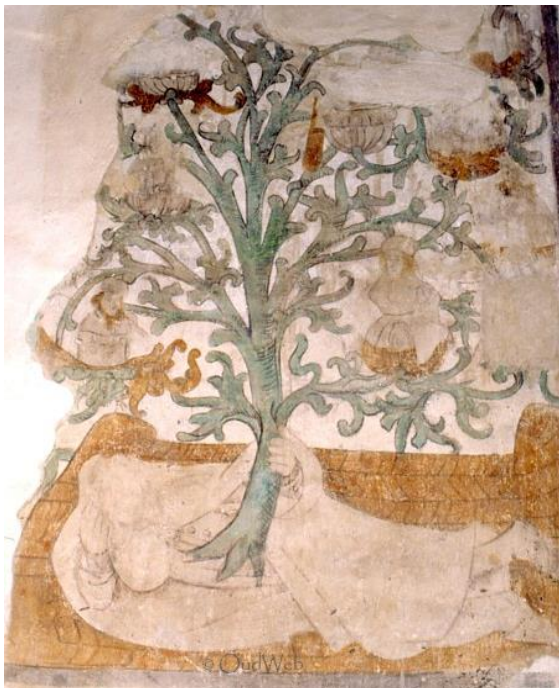
¹⁹⁶ Anoniem z.j. (zie noot 1), ongepagineerd. De beschrijving van de Boom van Jesse is in vergelijking met de rest zeer uitgebreid.

Afbeelding 83. *Boom van Jesse muurschildering*, niet gedateerd, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Zaltbommel, St.-Maartenskerk.

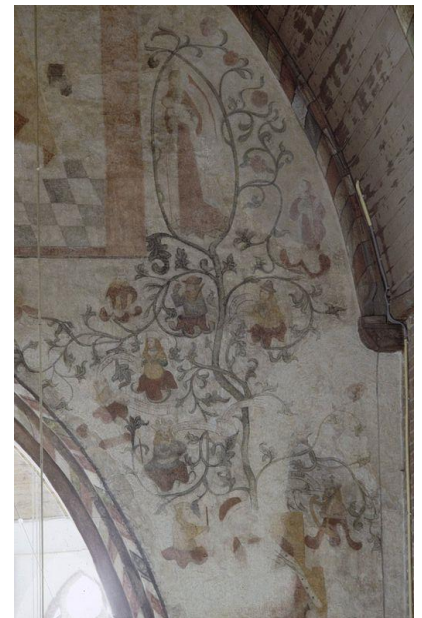
Afbeelding 84. *Boom van Jesse muurschildering*, ca. 1450, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Utrecht, Buurkerk.

Afbeelding 85. *Boom van Jesse muurschildering*, zestiende-eeuws, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Lochem, Gudula Kerk

Afbeelding 86. *Boom van Jesse muurschildering*, 1407 – 1422, schildering op kalk, afmetingen onbekend, 's-Hertogenbosch, Sint Jan.

Afbeelding 87. *Stuk van triomfboog met Boom van Jesse*, ca. 1430, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Nisse, Nederlands Hervormde Kerk.

VERANTWOORDING

Afkortingen

HUA	Het Utrechts Archief
KB	Koninklijke Bibliotheek
MBA	Musée des Beaux-Arts
RAU	Rijksarchief Utrecht
RDMZ	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
ULB	Universitäts- und Landesbibliothek Darmstadt

Illustraties

Afbeelding 1. *De muurschilderingen in de noordoostelijke hoek, vijftiende eeuw, schilderingen op kalk, Amerongen, Andrieskerk.* Foto: auteur

Afbeelding 2. *Hypothetische plattegrond van de St.-Andrieskerk in de 13e eeuw.* Foto: Piet Tuik, *De kerk van Het Heylig Cruys en Sint Andreas, Amerongen 2004*, p. 9.

Afbeelding 3. *1. Andreaskruis. 2. Latijnskruis waarop Jezus werd gekruisigd.* Foto: James Hall, *Hall's iconografisch handboek*, Leiden 2011⁷ (1974), p. 184 (gedeelte).

Afbeelding 4. *Plattegrond van Amerongen met de locatie van de Andrieskerk en de gespeculeerde locatie van de St.-Pieterskerk.* Herkomst: auteur, maar met behulp van Google Maps <https://www.google.nl/maps/@52.0000901,5.4603672,15.25z>

Afbeelding 5. *Plattegrond met bouwfaserings en muurschilderingen Andrieskerk in Amerongen.* Foto: Bewerking auteur en Catharina L. van Groningen, *Utrechtse Heuvelrug. De stichste Lustwarande*, Zwolle 200, p. 66.

Afbeelding 6. *De noordoostelijke hoek gefotografeerd vanuit de derde travee, Andrieskerk Amerongen.* Foto: auteur

Afbeelding 7. *De toren van de Andrieskerk, Amerongen.* Foto: Auteur

Afbeelding 8. *De steen boven de buiteningang van de Natewissh-kapel, 1418, steen, ± 70 cm x ± 30 cm, Andrieskerk Amerongen.* Foto: auteur.

Afbeelding 9. *De wijwaterbak uitgehouwen in de pilaar, ca. 1480, steen, Andrieskerk Amerongen.* Foto: auteur

Afbeelding 10. *1. Een taukruis. 2. Een vorkkruis.* Herkomst: Kirschbaum, Engelbert, Wolfgang Braunfels en Günter Bandmann (red.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, deel 2, Freiburg 1976, p. 570.

Afbeelding 11. *De zuidelijke hoekpilaar, ca. 1480, Andrieskerk Amerongen.* Foto: auteur.

Afbeelding 12. *De noordelijke hoekpilaar, ca. 1480, Andrieskerk Amerongen.* Foto: auteur.

Afbeelding 13. Hendrick Douverman, *Christoffel op een kapiteel met twee schilddragende engelen*, 1521-1530, eikenhout, 3 meter hoog, Utrecht, Museum Catharijneconvent. Foto: website Utrecht Catharijneconvent. <https://www.catharijneconvent.nl/adlib/42536/?q=Henrick+Douverman>

- Afbeelding 14. *De vierde en vijfde zuidelijke travee vanaf buiten*, Andrieskerk Amerongen. Foto: auteur.
- Afbeelding 15. *Het binnenkomstzicht vanuit de voormalige ingang*. Andrieskerk Amerongen. Foto: auteur.
- Afbeelding 16. *Kerkschip met zijbeuken en apsis. Ingangen aan noord- en zuidzijde, circa 1450*.
Herkomst: Piet Tuik, *De kerk van Het Heylig Cruys en Sint Andreas*, Amerongen 2004, p. 22.
- Afbeelding 17. *Wurgdoek van de heilige Cunera*, Koptisch weefsel, 4e eeuw, Utrecht, Museum Catharijneconvent. Foto: Museum Catharijneconvent Utrecht.
<https://www.catharijneconvent.nl/verhalen/cunera-van-rhenen/>
- Afbeelding 18. *Plattegrond van Rhenen met de route van de middeleeuwse Cuneravaart of -processie: (1) statie Elst; (2) statie Prattenburg; (3) statie Achterberg; (4) statie Cunerabergje*. Herkomst: Peter Jan Margry en Charles Caspers (red.), *Bedeplaatsen in Nederland. Deel 1: Noord- en Midden-Nederland*, Hilversum 1997, p. 672.
- Afbeelding 19. Stephan Lochner, *St.-Ursula*, ca. 1430, tempera op eikenhout, afmetingen onbekend, Kathedraal Keulen. Foto: website Goddess Artio.
<http://www.bing.com/images/search?q=stephan+lochner+st.+ursula&view=detailv2&id=EC27290F0048FA18032F0E1073508ABB36F00C39&selectedIndex=0&ccid=pjvodiEW&simid=608011458360181869&thid=OIP.Ma63be8762116e750d7ddaac4302734b9H0&ajaxhist=0>
- Afbeelding 20. *Het mysterieuze figuur*, detail muurschildering II. Foto: auteur.
- Afbeelding 21. *Het onbekende attribuut*, detail muurschildering II. Foto: auteur.
- Afbeelding 22. Gedrukt door Govert van Ghemen, *Leven ende Passie van Sinte Kunera*, ca. 1488, fol. onbekend (detail). Foto: auteur.
- Afbeelding 23. *De randen en de stralen van de schijf aangezet met een zwarte lijn*. Herkomst: auteur.
- Afbeelding 24. Dirk Bouts, *Triptiek van het martelaarschap van de heilige Erasmus* (detail), ca. 1450, Leuven, St-Pieterskerk. Foto: Website Vlaamse Primitieven
<http://vlaamseprimitieven.vlaamsekunstcollectie.be/nl/biografie/dieric-bouts>
- Afbeelding 25. *Pijpaarden beeldje van heilige Catharina*, 15de eeuw, 5 cm x 3 cm, Utrecht, Museum het Catharijneconvent. Foto: Anneke B. Mulder – Bakker en Marijke Carasso-Kok, *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*, Hilversum 1997, p. 94.
- Afbeelding 26. *Muurschildering I en II raken elkaar*. Foto: auteur
- Afbeelding 27. *De vissen in de Andrieskerk (links) en de vissen in St.-Maarten (rechts)*, details van muurschildering I en afb. X. Foto: auteur.
- Afbeelding 28. De kragen van de keizer en de koningin, detail muurschildering II en III. Foto: auteur.
- Afbeelding 29. *Muurschildering II en III raken elkaar*. Foto: auteur
- Afbeelding 30. *St.-Catharina (links) en St.-Margaretha (rechts) op een pijler in de St.-Maartenskerk te Franeker*, tweede helft vijftiende eeuw, okers op kalk, 120 cm X ± 85 cm, Franeker, St.-Maartenskerk. Foto: Marieke van Zanten, *Aldus opgeschilderd. Middeleeuwse muurschilderingen in Friese kerken 1100-1600*, Groningen 1999, p. 78.
- Afbeelding 31. *Vraye histoire des seigneurs de Gavre*, ca. 1458, inkt op perkament, afmetingen onbekend, KBR MS 10238, fol. 111v (detail). Foto: Anne van Buren, *Illuminating Fashion. Dress in the Art of Medieval France and the Netherlands, 1325-1515*, Londen 2011, p. 189.

- Afbeelding 32. *Pelgrimsinsigne van St. Cunera*, type IV, ca 1450-1499, lood en tin, afmetingen onbekend, Collectie van Beuningen. Foto: H.P. Deys, 'De pelgrimsinsignes van Sinte Cunera te Rhenen', in R. van der Eerden e.a. (red.), *Jaarboek Oud-Utrecht*, Utrecht 1994, p. 48.
- Afbeelding 33. *De toren*, 1526-1527, Andrieskerk Amerongen. Foto: auteur
- Afbeelding 34. *De noordoostelijke hoek vanaf buiten gefotografeerd*. Foto: auteur
- Afbeelding 35. *De noordelijke buitenmuur*, Andrieskerk Amerongen. Foto: auteur
- Afbeelding 36. *De tufstenen muur*, Andrieskerk Amerongen. Foto: auteur
- Afbeelding 37. *Het kerkinterieur*, Andrieskerk Amerongen. Foto: auteur.
- Afbeelding 38. *St.-Christoffel (muurschildering I)*, eerste helft vijftiende eeuw, schildering op kalk, ± 250 cm x ± 210 cm, Amerongen, Andrieskerk. Foto: auteur
- Afbeelding 39. *Tekening van muurschildering I*. Herkomst: auteur
- Afbeelding 40. *Het hoofd van Christoffel en het Christuskind*, detail muurschildering I. Foto: auteur.
- Afbeelding 41. *Het vissertje en de heremiet*, detail muurschildering I. Foto: auteur
- Afbeelding 42. *De vage figuren achter het vissertje*, detail muurschildering I. Foto: auteur.
- Afbeelding 43. *De kapel*, detail muurschildering I. Foto: auteur.
- Afbeelding 44. *Het landschap en de vissen*, detail muurschildering I. Foto: auteur.
- Afbeelding 45. *De eerste St.-Christoffel*, voor 1540, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Zaltbommel, St.-Maartenskerk. Foto: auteur.
- Afbeelding 46. *De tweede St.-Christoffel*, voor 1540 schildering op kalk, afmetingen onbekend, Zaltbommel, St.-Maartenskerk. Foto: auteur.
- Afbeelding 47. *De kluizenaar/monnik van de eerste St.-Christoffel*, detail muurschildering *De eerste St.-Christoffel*. Foto: auteur.
- Afbeelding 48. *De kluizenaar/monnik van de tweede St.-Christoffel*, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Zaltbommel, St.-Maartenskerk. Foto: auteur.
- Afbeelding 49. *De derde St. Christoffel*, ca. 1540, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Zaltbommel, St.-Maartenskerk. Foto: auteur.
- Afbeelding 50. *De kluizenaar/monnik van de derde St.-Christoffel*, ca. 1540, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Zaltbommel, St.-Maartenskerk. Foto: auteur.
- Afbeelding 51. *St.-Christoffel muurschildering*, z. jr., schildering op kalk, afmetingen onbekend, Utrecht, Jacobikerk.
- Afbeelding 52. *Christoffelvoorstelling en restant Laatste Oordeel*, eind vijftiende eeuw, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Terwolde, Kerk van Terwolde. Foto: D.J.K. Zwwers en P.M. Le Blanc, *De kerk van Terwolde: bouwgeschiedenis en schilderijen*, Terwolde 1995, p. 22
- Afbeelding 53. *St.-Christoffel muurschildering*, tweede helft vijftiende eeuw, okers op kalk, 400 cm X 300 cm, Kollum, St.-Maartenskerk. Foto: Marieke van Zanten, *Aldus opgeschilderd: Middeleeuwse muurschilderingen in Friese kerken 1100-1600*, Groningen 1999, p. 87
- Afbeelding 54. *St.-Cunera (muurschildering II)*, tweede helft vijftiende eeuw, schildering op kalk, 150 cm x 173 cm, Amerongen, Andrieskerk. Foto: auteur
- Afbeelding 55. *Tekening van muurschildering II*. Herkomst: auteur
- Afbeelding 56. *Cunera en het dienstmeisje van de koningin*, detail muurschildering II. Foto: auteur.

- Afbeelding 57. *De onbekende vrouw en de koningin*, detail muurschildering II. Foto: auteur.
- Afbeelding 58. *Het jongetje met de bol met naast hem het niet identificeerbare object/persoon*, detail muurschildering II. Foto: auteur.
- Afbeelding 59. *Getijdenboek*, ca. 1440-1460, inkt op perkament, 19 cm x 23 cm, KB Den Haag 133 E 17, 200r (detail). Foto: website Medieval Illuminated Manuscripts
http://manuscripts.kb.nl/zoom/BYVANCKB%3Amimi_133e17%3A200r
- Afbeelding 60. *Getijdenboek*, ca. 1470, inkt op perkament, 50 cm x 45 cm, KB Den Haag 131 G 4, 187r (detail). Foto: website Medieval Illuminated Manuscripts
http://manuscripts.kb.nl/zoom/BYVANCKB%3Amimi_131g4%3A187r_init
- Afbeelding 61. Gedrukt door Govert van Ghemen te Gouda of Leiden, *Leven ende Passie van Sinte Kunera*, ca. 1488, inkt op papier, ULB [zonder nummer], 3v (detail). Foto: Digitale Sammlungen Darmstadt, ULB
<http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/inc-ii-338/0004?sid=1a40c072789c206317e2e3d59d03e42b>
- Afbeelding 62. Gedrukt door Govert van Ghemen te Gouda of Leiden, *Leven ende Passie van Sinte Kunera*, ca. 1488, inkt op papier, ULB [zonder nummer], 2r (detail). Foto: Digitale Sammlungen Darmstadt, ULB
<http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/inc-ii-338/0004/scroll?sid=e1aa162a35af97f6f8c09a9c3b9036fe>
- Afbeelding 63. *Muurschildering van Cunera*, z. jr., schildering op kalk, afmetingen onbekend, Enkhuizen, Zuiderkerk. Foto: website Zuiderkerk Enkhuizen
<http://zuiderkerk-enkhuizen.nl/?p=muurschilderingen>
- Afbeelding 64. *Martelaarschap van de heilige Cunera*, ca. 1540, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Terwolde, Kerk van Terwolde. Foto: D.J.K Zwwers en P.M. Le Blanc, *De kerk van Terwolde: bouwgeschiedenis en schilderijen*, Terwolde 1995, p. 22
- Afbeelding 65. *St.-Erasmus (muurschildering III)*, tweede helft vijftiende eeuw, schildering op kalk, ± 155 cm x ± 165 cm, Amerongen, Andrieskerk. Foto: auteur
- Afbeelding 66. *Tweede stuk van St.-Erasmus (muurschildering III) dat door de hoek is geschilderd*, tweede helft vijftiende eeuw, schildering op kalk, ± 155 cm x ± 40 cm, Amerongen, Andrieskerk. Foto: auteur
- Afbeelding 67. *Tekening van muurschildering III*. Herkomst: auteur
- Afbeelding 68. *Erasmus die op de pijnbank ligt*, detail muurschildering III. Foto: auteur
- Afbeelding 69. *De beul, de ridder/jager en de keizer*, detail muurschildering III. Foto: auteur
- Afbeelding 70. Jacques de Baerze, *Triptiek Heiligen en Martelaren* (detail), 1390-1391, gepolychromeerd hout, afmetingen onbekend, Dijon. MBA. Foto: Anne Van Buren en Roger S. Wieck, *Illuminating Fashion: Dress in the Art of Medieval France and the Netherlands, 1325-1515*, New York 2011, p. 85.
- Afbeelding 71. *De plaag van de sprinkhanen* (detail), ca. 1376-77, materiaal onbekend, afmetingen onbekend, Paris, Château d'Angers. Foto: Anne Van Buren en Roger S. Wieck, *Illuminating Fashion: Dress in the Art of Medieval France and the Netherlands, 1325-1515*, New York 2011, p. 72.
- Afbeelding 72. *Gebedenboek*, ca. 1525, 56 cm x 44 cm, KB Den Haag, RMMW 10 E 4, 98v (detail). Foto: website Medieval Illuminated Manuscripts
http://manuscripts.kb.nl/zoom/BYVANCKB%3Amimi_mmw_10e4%3A098v_min

- Afbeelding 73. *Getijdenboek*, ca. 1500-1510, 28 cm x26 cm, KB Den Haag, 135 J 10, 124r (detail). Foto: website Medieval Illuminated Manuscripts
http://manuscripts.kb.nl/zoom/BYVANCKB%3Amimi_135j10%3A123v_124r
- Afbeelding 74. *Getijdenboek*, ca. 1495, 53 cm x40 cm, KB Den Haag, 135 G 19, 140v (detail). Foto: website Medieval Illuminated Manuscripts
http://manuscripts.kb.nl/zoom/BYVANCKB%3Amimi_135g19%3A140v
- Afbeelding 75. *Getijdenboek*, ca. 1440-1460, 96 cm x58 cm, KB Den Haag, 135 G 10, 137v (detail). Foto: website Medieval Illuminated Manuscripts
http://manuscripts.kb.nl/zoom/BYVANCKB%3Amimi_135g10%3A137v
- Afbeelding 76. *Getijdenboek*, ca. 1440-1460, 75 cm x 50 cm, KB Den Haag 74 G35, fol. 94v (detail). Foto: website Medieval Illuminated Manuscripts
http://manuscripts.kb.nl/zoom/BYVANCKB%3Amimi_74g35%3A094v_min
- Afbeelding 77. *De marteling van Erasmus*, 15e eeuws, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Båstad (Zweden), Mariakerk. Foto: wikipedia
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/5/5c/Mariakyrkan,_B%C3%A5stad,_Saint_Erasmus.jpg/1024px-Mariakyrkan,_B%C3%A5stad,_Saint_Erasmus.jpg
- Afbeelding 78. *Schildering IV, Andrieskerk Amerongen*, ca. 1555, schildering op kalk, ±9,2 m x ±0,6 m, Amerongen, Andrieskerk. Foto: auteur.
- Afbeelding 79. *De triomfboog vanaf de westzijde gefotografeerd*. Foto: auteur.
- Afbeelding 80. *Tekening van Schildering IV*. Herkomst: auteur.
- Afbeelding 81. *De personages op de noordzijde van de schildering*. Foto's: auteur.
- Afbeelding 82. *De personages op de zuidzijde van de schildering*. Foto's: auteur.
- Afbeelding 83. *Boom van Jesse muurschildering*, niet gedateerd, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Zaltbommel, St.-Maartenskerk. Foto: auteur.
- Afbeelding 84. *Boom van Jesse muurschildering*, ca. 1450, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Utrecht, Buurkerk. Foto: website Beeldbank Cultureel Erfgoed
<http://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/alle-afbeeldingen/detail/3c718449-5df0-e750-a8fb-20a5d36a4e97/media/dcde24f8-afee-b54a-14ee-b36fea04cfb3?mode=detail&q=id:3c718449-5df0-e750-a8fb-20a5d36a4e97&page=1&rows=100>
- Afbeelding 85. *Boom van Jesse muurschildering*, zestiende-eeuws, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Lochem, Gudula Kerk. Foto: website Kijk Lochem
<http://www.kijklochem.nl/upload/07a.jpg>
- Afbeelding 86. *Boom van Jesse muurschildering*, 1407-1422, schildering op kalk, afmetingen onbekend, 's-Hertogenbosch, Sint Jan. Foto: website Thuis in Brabant
http://www.thuisinbrabant.nl/beeld/verhalen/_350/91112A_Sint-Jan.jpg
- Afbeelding 87. *Stuk van triomfboog met Boom van Jesse*, ca. 1430, schildering op kalk, afmetingen onbekend, Nisse, Nederlands Hervormde Kerk. Foto: website Beeldbank Cultureel Erfgoed
<http://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/alle-afbeeldingen/detail/a2db7613-ec39-3df2-4545-ff8cdaabff77/media/84d56cd8-4c24-a286-e9cc-612d8b8dfc7b?mode=detail&sort=random%7B1452439435797%7D%20asc>

Primaire literatuur

Het Utrechts Archief Dom, nr. 2464-59; nr. 2464-65; nr. 2464-67; nr. 2464-90.

Het Utrechts Archief St.-Pieter, nr. 191; nr. 285; nr. 351; nr. 361.

Secundaire literatuur

Anoniem, *Muurschilderingen (fresco's)*, z.pl. z.j., ongepagineerd.

Buren, Anne van, *Illuminating Fashion. Dress in the Art of Medieval France and the Netherlands, 1325-1515*, Londen 2011.

Buyle, Marjan en Anna Bergmans, *Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen*, Brussel 1994. 63-69.

Carasso – Kok, Marijke, 'Cunera van Rhenen tussen legende en werkelijkheid', in: B.J.P. van Bavel e.a. (red.) *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis 4*, Hilversum 2001, pp. 28-65.

Dekker, C., *Het kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*, Zutphen 1983, (Stichtse historische reeks, 9).

Desiderius Erasmus, *De lof der zotheid* (vertaald door J.B. Kan), Amsterdam 1942.

Deys, H.P., 'De pelgrimsinsignes van Sinte Cunera te Rhenen', in R. van der Eerden e.a. (red.), *Jaarboek Oud-Utrecht*, Utrecht 1994, pp. 33-54.

Buuren, Fons van, 'Sint Cunera van Rhenen, een legende', in: Anneke B. Mulder – Bakker en Marijke Carasso-Kok (red.), *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*, Hilversum 1997, pp. 109-125.

DiMarco, Vincent, 'The medieval Popess', in: Stephen Harris en Byron L. Grigsby (red.), *Misconceptions about the Middle Ages*, New York 2008, pp.

Emonds, E.M.T., *De legende van Sinte Kunera in de Middeleeuwen*, Leiden 1922.

Groningen, Catharina L. van, *De Utrechtse Heuvelrug. De Stichtse Lustwarande*, Zwolle 2000.

Hall, James, *Hall's iconografisch handboek*, Leiden 2011 (1974).

Heeringa, F., *De rekeningen van het Bisdome Utrecht 1378 – 1573*, Utrecht 1926-1932, 3 dln.

Jacobus de Voragine, *The golden legend: readings on the Saints* (vertaald door William Granger Ryan), Princeton 1993, 2dln.

Jonker, Bert, 'Muurschilderingen in de Andrieskerk te Amerongen' *Monumenten 13* (1992) nr. 12, pp. 8-13

Kam, René de, Frans Kipp en Daan Claessen, *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad*, Utrecht 2014.

Kirschbaum, Engelbert, Wolfgang Braunfels en Günter Bandmann (red.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Freiburg 1976, 8 dln.

Kist, N.C., 'Muurschilderingen in de kerk van Amerongen', in: N.C. Kist en W. Moll (red.), *Kerkhistorisch Archief*, eerste deel, Amsterdam 1857, pp. 500-502

Kurpershoek, Ernest, *Amerongen, Kerckebosch* 1996.

Laarhoven, Jan van, *De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*, Nijmegen 1992

- Margry, Peter Jan en Charles Caspers (red.), *Bedeplaatsen in Nederland. Deel 1: Noord- en Midden-Nederland*, Hilversum 1997.
- Mekking, A.J.J., *Het spel der toren en kapel, bouwen pro en contra Bourgondië van Groningen tot Maastricht*, Zutphen 1992, (kleine historische monografieën, deel 12).
- Muller Fz., S., *Rechtsbronnen van den Dom van Utrecht*, 'S-Gravenhage 1903, (Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, 2e reeks, 5).
- Oosterman, Johan, 'Heiligen, gebeden en heiligengebeden', in: in: Anneke B. Mulder – Bakker en Marijke Carasso-Kok (red.), *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*, Hilversum 1997, pp. 151-163.
- Putten, L.P. van, *Amerongen, een 'aenzienlijck vleck'*, Utrecht 2013.
- Réau, Louis, *Iconographie de l'art chrétien*, Parijs 1959, 3 dln.
- Reitsma, J. en S.D. van Veen (red.), *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572 – 1620*, Groningen 1977, deel 5.
- Stichting Open Monumentendag Amerongen (red.), *Meesterlijk Amerongen*, Deventer 2015.
- Stichting Sint Maarten (red.), *De muurschilderingen van Christoffel*, Zaltbommel 1990, (Sint maarten Bulletin, nr. 21).
- Tholen Beishuizen, G., *Geef dat dorp een hotel*, Amerongen 1969-1970.
- Timmers, J. J. M., *Christelijke symboliek en iconografie*, Houten 1991⁷ (1978).
- Tuik, Piet, *De kerk van Het Heylig Cruys en Sint Andreas*, Amerongen 2004.
- Zanten, Marieke van, *Aldus opgeschilderd. Middeleeuwse muurschilderingen in Friese kerken 1100 – 1600*, Groningen 1999.
- Zweers, D.J.K. en P.M. Le Blanc, *De kerk van Terwolde. Bouwgeschiedenis en schilderijen*, Terwolde 1995.

Andere bronnen

Mailwisseling met gids van de Jacobikerkerk Utrecht Marlies van Leeuwen, november 2015.

Mailwisseling met hagiograaf Dr. L.E.I.M. Jongen, januari 2016.

www.kunera.nl